

[uit: 24, 25, 26, 29, 30 juli, 1, 2, 5, 6, 7, 8, 9 augustus 1856 Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage]

De veenderijen in Nederland.

Inhoudsopgave

De veenderijen in Nederland.....	1
[-1-, 24 juli 1856, turf].....	1
[-2-, 25 juli 1856, turfbewerking in de hoge venen].....	3
[-3-, 26 juli 1856, turfbewerking in de lage venen].....	5
[-4-, 29 juli 1856, vervoer per schip].....	7
[-5-, 30 juli 1856, veenontwikkeling].....	9
[-6-, 1 augustus 1856, vondsten in het veen].....	12
[-7-, 2 augustus 1856, Friesland].....	13
[-8-, 5 augustus 1856, Groningen].....	15
[-9-, 6 augustus 1856, Hoogezand -1-].....	17
[-10-, 7 augustus 1856, Hoogezand -2-].....	19
[-11-, 8 augustus 1856, afbranding in Drenthe].....	23
[-12-, 9 augustus 1856, veenkoloniën].....	25

5 [-1-, 24 juli 1856, turf]

Dezelfde schrijver, die in der tijd over de visscherijen van Nederland zulke lezenswaardige stukken in een Fransch tijdschrift geleverd heeft, de heer A. Esquiros, heeft, onder anderen, nog zoodanig overzicht geleverd over de veenderijen in Nederland, en ook hier getoond hoe hij door eene behagelijke inkleeding voor een oogenschijnlijk dor onderwerp de belangstelling weetgaande te maken. Wij meenen onzen lezers ook deze bijdrage, over eene voor ons Vaderland zoo gewigtige stoffe, niet te mogen onthouden, en geven daarvan, even als bij die over de visscherijen, eene vrije vertaling, met inlassching hier en daar van eenige opmerkelijke bijzonderheden, met weglating daarentegen van andere, welke meer voor Frankrijk van belang konden geacht worden, alwaar de zaak de veenderijen sedert eenigen tijd ook grootelijks de aandacht wekt, zoowel om den turf als brandstof te bezigen, als om de veenen aldaar in bouwgrond te herscheppen.

In bijna alle beschaafde landen, zegt de schrijver, heeft de mensch, na de bosschen te hebben omgehouden, onder den grond zijne verwarmingsmiddelen gezocht. Hij teert zodoende nog op een voormaligen plantengroei, waarvan de wijze Voorzienigheid de overblijfselen voor hem heeft bewaard. Volgens de ligging der gewesten, vergoeden de steenkolen, de bruinkolen, de turf, het gebrek aan het steeds zeldzamer wordende hout. De veengronden zijn over verschillende streken van Europa verspreid; men vindt ze in Engeland, Frankrijk, Duitschland, Zwitserland en zelfs in Italië; maar nergens zijn zij zoo menigvuldig als in de Nederlanden. Men zou kunnen zeggen, dat Nederland het vaderland van den turf is. Inderdaad treft men er niet zelden onder eene laag klei of zand, die zwarte leemachtige aarde aan, welke de inwoner, tot brandstof bezigen, elken dag ontdekt men bij het graven van kanalen en bij het leggen van fondamente der huizen, nieuwe aderen van die stoffe, welke reeds sinds eeuwen bedolven is. Eenige voeten onder de oppervlakte van dien grond, komt de turf te voorschijn. In sommige plaatsen openbaart zij zich door den onvasten aard des bodems. De als 't ware sponsachtige en door water gezwollene grond zakt in onder den voet, die er op treedt, en springt daarna weer op. De inwoners kennen dezen trillenden en eenigermate meegaanden grond en zeggen: *het land leeft*. Het uitdelven van den turf verschaft werk aan duizende handen. Bijna geheel de bevolking verwarmt zich met deze aardkluiten; en hoeveele inwoners leven er van! De wijze van verwarming is niet vreemd aan de zeden, noch aan het huisselijk leven der natiën. Een vriend van Walter Scott vertelde ons, dat hij dikwerf dien beroemden romanschrijver had hooren herhalen: "zeg mij hoe een volk zich verwarmt, ik zal u zijnen aard doen kennen." De ouden hadden die overeenkomst wel begrepen, zij die den haard, focus, tot godsdienstig zinnebeeld van het huisgezin maakten. Met een bewonderenswaardig juist begrip hadden zij de goden geplaatst op die plek van het huis, welke het middelpunt is van de teederste gewaarwordingen, waar het menschelijk hart al de innigste aandoeningen uitstort. Het hoekje van den haard is bij alle Europesche volkeren de zetelplaats van vertrouwelijk zamenzijn, maar vooral in het leven van de Noordsche volken speelt de huisselijke haard eene voorname en liefelijke rol. Daar heeft de mensch, genoodzaakt licht en levensgloed te scheppen, in zijnen dagelijkschen werkkring een vonkje neergelegd van de gevoelens, die het dichterlijke aan het leven

50 bijzetten. Aan de winteravonden zijn de zoetste herinneringen, de treffendste
 tafereelen van huisselijk geluk verbonden. Het ernstige gelaat van den grootvader, de
 hooggekleurde koontjes der kleinen, de vlugtige glimlach van een minnend paar, dat
 alles wordt zoo plegtig beschenen door die kunstmatige zon, welke na het dagwerk
 verwarmt en verpoozing schenkt. De koesterende baard, welke zoo sterk afsteekt bij
 55 het gure weder en de barre lucht daar buiten, bevordert het inwendige leven in het
 Noorden. In Holland, dit gewest waar de kunst de natuur te hulp moest komen om het te
 bewonen, kon ook de wijze van verwarming niet als die van andere volken zijn.
 Virgilius, die groote schilder van landelijke zeden, heeft het al reeds opgemerkt,
 hoe belangwekkend en dichterlijk de rookgolfjes zijn, die 's avonds uit een rieten
 60 dak opstijgen. In Nederland nu rooken de schoorsteenen meer dan elders. Hoe dikwerf
 ben ik in op de eindeloze vlakten van Drenthe en Overijssel staan gebleven, om de
 dikke witte wolkjes te beschouwen, welke een nederig turfvuur ten hemel zond! Deze
 wit gepluimde rieten of zoden daken, deden van alle stille genoegens der natuur
 droomen. De rook, welke 's avonds oprijst, is, als men 't zoo eens zeggen mag, het
 65 gebed van het huis. Men kan zelfs eene overeenkomst vinden tusschen den aard van de
 brandstof en het karakter der Hollanders. De beste turf ontvlamt moeilijk, de
 vreemdeling wiens leden verstijfd van koude zijn, kan bezwaarlijk de traagheid van
 zulk een vuur verdragen. Ook heeft meer dan een hunner in deze langzame ontvlaming
 het beeld van de bekende Hollandsche lijdzaamheid gezien.

70 De turf vat moeilijk vuur; maar is dit eens geschied, dan behoudt en onderhoudt hij
 het lang; weer een zinnebeeld van het karakter der inwoners, dat niet spoedig in
 gloed ontsteekt, doch daarentegen langen tijd zijne geestdrift kweekt en voedstert.
 Het aanwenden van turf als verwarmingsmiddel is zeer oud; het dagteekent, naar alle
 waarschijnlijkheid, van de eerste tijden dat dit land bewoond werd. De
 75 noodzakelijkheid zijn eigen grond te verbranden, waartoe het Bataafsche volk
 gedrongen was, heeft aan den ernstigen Tacitus eene klacht en eene zucht ontlokt.
 Plinius bewonderde de nijverheid dezer volksstammen die, bij gebrek aan hout, aarde
 bezigden, en met deze aarde, — meer nog in den wind dan in de zon gedroogd, — hunne
 spijzen toebereidden, hunne leden verwarmden, die door het ijzige noorden verstijfd
 80 waren, *rigentia septentrione viscera sua urunt*. Het delven en tot middel van
 verwarming gebruiken van turf, is eene kunst, die reeds in de vroegste tijden in
 Holland bekend was; maar betrekkelijk nieuw is de verbetering van die brandstof door
 kunstmatige bewerking. In de kindsheid van dat bedrijf, haalden de inwoners den
 turf bij groote, vormeloze klompen uit den grond, en brandden ze nadat zij die eerst
 85 gedroogd hadden. De overlevering kent de manier van turf te bereiden aan Hollandsche
 en Friessche boeren toe, die in 1215 het middel vonden dit geschenk der natuur te
 volmaken. Spoedig verbreide zich deze vinding. Omstreeks het einde der XIIIde eeuw
 verkocht men reeds algemeen in Nederland bewerkte turfkluiten, die eenen regelmatigen
 vorm hadden. Overigens heeft deze vorm sedert geschiedkundige tijden eenige
 90 verandering ondergaan; wij hebben op het stadhuis te Leiden, turfklompen gezien, die
 men gedurende het beleg van 1574 uit eene vijandelijke tent had gehaald, en die
 geheel kubiek zijn, terwijl de tegenwoordige een langwerpige vierkant vormen. De
 Hollanders zijn het onderling niet eens over de afleiding van het woord *turf* of *torf*.
 Velen leiden het af van een oud woord *dorst* of *durst*, dat armoede beteekende; zonder
 95 twijfel moet dit zinspelen op de schaarsheid van hout, waarin de aardklompen moeten
 tegemoetkomen. Waarlijk dit denkbeeld van armoede past wel bij het wat droevige
 turfvuur. Deze brandstof geeft immers noch de vrolijke vlam van het hout, noch het
 schitterend licht van den steenkool. De turf verkoolt meer dan hij brandt. Rondom
 100 zulk een mat, doorgaans besloten vuur, ziet men niet, gelijk bij het flikkeren van
 het hout, de gezellige geesten van het huisgezin op den muur dansen; maar, moge de
 turf dan al geen zoo helder schijnsel afwerpen, noch zoo veel warmte geven als andere
 brandstoffen, hij is desniettemin eene aanmerkelijke hulpbron in een land, waar de
 natuur alles, niet voor, maar ter beproeving van den mensch gemaakt heeft. Het
 verbruik van turf wordt steeds grooter in Nederland; men kan zich hiervan door eenige
 105 getallen overtuigen. In 1834 werden er 22,275,623 en in 1852 33,943,630 tonnen
 verbruikt.

Deze opgaven zijn voldoende om aan te toonen, hoe belangrijk het verwerken van de
 veengronden is. Deze arbeid is uit drie verschillende oogpunten opmerkenswaardig. De
 110 landhuishoudkundige beschouwt het opdelfen en het toebereiden van den turf; het
 gebruik, dat er in de huisgezinnen en door de nijverheid van deze brandstof wordt
 gemaakt; de betrekking, die er tusschen veengrond en landbouw bestaat. De aardkundige
 onderzoekt met nieuwsgierigen blik den oorsprong van den turf, de vorming van die
 nieuwere aardlagen.

Eindelijk ontdekt de reiziger, wien het te doen is om de zeden der volken na te gaan,
 115 dat deze tak van nijverheid iets eigenaardigs heeft gegeven aan de bevolking dier

120 provincien waar de veengronden thans zeer menigvuldig zijn, als in Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel. Het is wel de moeite waard een oogenblik stil te staan bij de zeden van de inwoners dier gewesten en voornamelijk bij de leefwijze der werklieden, die in de veenen arbeiden. Wij zullen op Nêerlands bodem het voetspoor volgen van de verschillende feiten op landhuishoudkundig, wetenschappelijk en zedelijk gebied.

[-2-, 25 juli 1856, turf bewerking in de hoge veenen]

125 De turf bewerking verschilt naar den aard der veenen, welke men in twee groote afdeelingen kan splitsen, te weten, in *hooge* en *lage*. Wij zullen vooreerst de aandacht wijden aan de hooge veenen.

130 Assen is een open, regt nieuw, nog al stil, maar in beschaving wel ontwikkeld stadje, waar de Prov. Staten van Drenthe zitting hebben, waar eene wereld van beambten en overheidspersonen woont, waar lieve huizen hier en daar, als 't ware voor hun eigen vermaak neergezet, er weinig om schijnen te geven, of zij al dan niet straten vormen, waar boomgroepen, zandpleinen, grastapeeten, blokken huizen, in den trant der Engelsche *squares*, zich bevallig rond het geregts-hof, het stadhuis en de Hervormde kerk te zamen verbinden. In de nabijheid staan allerliefste landhuisjes en naast deze buitens strekken zich tuinen of weilanden uit, die geen vijf en twintig jaren geleden nog veengronden waren. Vele dezer veenen worden nog uitgedolven; zij hebben door middel van bijzondere kanalen gemeenschap met een hoofdkanaal, dat Assen met Meppel verbindt, en waarop men de zwellende zeilen ontwaart van zware turfschepen. De hooge veenen, welke dezen naam aan hunne hoogere ligging en betrekkelijk droogen aard verschuldigd zijn, te midden van wezenlijke steppen gelegen, waar de heideplant en andere wilde gewassen groeijen, maken den voornaamsten, om niet te zeggen den eenigen rijkdom uit van deze Provincie, die nog niet door den landbouw verlevendigd is. Wanneer, bij het ondergaan der zon, de hemel rood gekleurd is, bieden deze opene loopgraven in de zwarte aarde, die grond tot op zekere diepte door de spade omgewroet, deze menigte turfklompen, die in den wind droogen, de schaduw der werklieden, door de schemering vergroot, een verrassend schouwspel, het penseel van eenen Salvater Rosa niet onwaardig. Laten wij ons het tooneel van dien arbeid verplaatsen, daardoor zullen wij beter de verschillende bewerkingen kunnen gadeslaan die 's menschen hand aan eene ruwe dorre stof doet ondergaan, om ze tot huisselijk en industrieel gebruik geschikt te maken.

150 Wanneer de eigenaar van eene turfachtige heide besloten heeft, dat veld te laten uitgraven, moet hij beginnen, met den grond van het water te bevrijden, dat die als eene spons hoeft opgeslorpt. Somwijlen voorzien de werklieden hunne voeten met houten toestellen van afwisselende grootte, welke men bralden noemt, en waardoor deze arme lieden niet in de ondiepten van een moerassigen grond kunnen verzinken. Als zich eindelijk de oppervlakte van het veen vertoont, maakt men op vier en twintig voet afstands van elkander, en ter diepte van drie of vier voet, wallen waarover men dikwijls een aarden muur opwerpt, om te beletten, dat de turfstof wegloopt. Deze sloten worden hoe langer zoo dieper; gewoonlijk heeft men acht jaren noodig eer men tot het uitdelven kan overgaan, het vereischt veel zorg, de wateren te leiden, welke men op bekwame en stelselmatige wijze aan den grond heeft ontwoekerd. Deze wateren worden in sloten bijeenverzameld, door sluizen bedwongen en door middel van buizen naar het kanaal geleid, dat tot vervoer van de brandstof moet dienen.

160 Als al het water uit het land is geperst, begint men de turfstof uit te delven. De verdeeling van den arbeid is het grondbeginsel van elk bedrijf. De werklieden verdelen zich in groepen of ploegen van zes of zeven man. Hun arbeid kan gereedelijk in vieren gesplitst worden. Een werkman steekt met een snijdend werktuig, stikker genaamd, de oppervlakte van die turflaag door. Een tweede arbeider neemt, met die zekerheid van blik, welke men door oefening verkrijgt, de gesnedene kluiten met eene spade op. Een derde ontvangt deze klompen van den tweede, steekt er eene vork in en loopt ze geregeld op een kruiwagen. Deze kruiwagen wordt door een vierden werkman naar een open gedeelte van de werf gereden, waar nu eerst de van water doortrokken turven worden opgestapeld. Het komt er hier op aan, den kruiwagen zóó om te keeren, dat deze stukken plantaardig slijk eene soort muur vormen, zonder dat men er eene hand aan legt. De turfbestanddeelen zijn inderdaad zoo week, dat zij het indruksel behouden van alles waarmede men ze aanraakt. Men moet wel opmerken, dat deze turfbrooden nu veel grooter zijn dan later wanneer zij zijn gedroogd. Nadat de turf is uitgegraven moet die gedroogd worden. Dit is geen minder belangrijk deel van den arbeid. Wanneer de turf, geheel van water doortrokken, uit den grond komt, is hij volstrekt ongeschikt om in den haard te branden. Deze weeke stof schijnt intusschen door het droogen van aard te veranderen, en wordt eene brandstof. Men bezigt eene

bijzondere handelwijze, om tot die uitkomst te geraken. Wij zagen de turfkluiten vol water op het land opeengestapeld; zoodra zij vastheid genoeg hebben verkregen om behandeld te worden, legt men ze zoodanig, dat zij van alle kanten de zonnestralen en den wind kunnen opvangen. De werklieden maken stapels, terwijl zij steeds zorg
185 dragen, een turf in de breedte op twee turven in de hoogte te leggen, bijna op dezelfde wijze als de steenbakker de klinkers rangschikt, als hij die, vóór ze te bakken, aan de lucht wil blootstellen. Dan vertoont de turfmakerij een aantal rijen evenredige ruiten, die met voetpaden doorsneden zijn, waarin vrouwen en kinderen
190 loopen, die men gaarne tot dien arbeid gebruikt. Daarna verplaatst men verscheidene malen elk stuk zoodanig, dat de lucht vrijelijk over alle kanten van den turf kan spelen. Wanneer de bovenste kluiten beginnen te droogen, legt men ze van onderen, en verplaatst diegene naar boven, welke door aanraking van den grond minder geschikt zijn geworden, om spoedig te ontvlammen. Wanneer er een ooste- of noordewind waait, verliezen de turven nog al spoedig de vochtigheid, waarvan zij doordrongen zijn; maar
195 is het regenachtig weer, hetgeen maar al te dikwijls in April en Mei plaats heeft, dan is dit een groote hinderpaal voor de toebereiding van deze aardachtige stof. Onder lang aanhoudenden regen heeft men dus de hoop op een overvloedigen industriëlen oogst zien verijdelen.

Wanneer de stukken turf, na verscheidene malen behandeld en verlegd te zijn, eindelijk den noodigen graad van droogte hebben verkregen, verzamelt men ze in groote vierkante of ronde stapels, die men met riet, hooi of stroo bedekt, om ze voor regen en vorst te beveiligen. Men brengt ze aldus in de schuren op latten of planken, die zoodanig geschikt zijn, dat de wind er aan alle kanten door spelen kan. De turf komt alleen uit deze schuren, om in lange schuiten met een hoogen mast en een groot zeil
205 naar de markt vervoerd te worden. Wanneer al de turf is uitgegraven, vindt men onder in het veen boomen, die gewoonlijk tot de pijnsoortbehooren. Ik ben in de gelegenheid geweest, met eigen oogen, houtstapels te zien, die onder eene turflaag bedolven waren geweest en bijna niets van hunne zelfstandigheid hadden verloren. De harsachtige takken dezer pijnboomen dienen tot fakkels, om de winternachten te verlichten. Soms graaft men reusachtige stammen op, die eene lichtzwarte kleur hebben aangenomen, en die nog tot industrieel gebruik kunnen worden aangewend. Het is thans het juiste oogenblik, om van eene ligte spons- en bladachtige zelfstandigheid te spreken, die de turflaag tot dekking verstrekt en eerst door de werklieden als nutteloos ter verwarming word weggeworpen. Deze bovenkorst gaat thans eene rol
215 spelen; met zand vermengd, wordt zij de bouwaarde, waarin men aardappelen of koren zal zaaijen. Het is belangwekkend, naast veenen, welke nog bewerkt worden, pas uitgedolven veengronden te zien, in vruchtbare akkers herschappen. Bij het uitgraven van den turf loopt men, o. a., gevaar, de veenen in brand te steken. Op de werf onderhoudt men gewoonlijk brandende kolen tot huisselijk gebruik. Deze gloeiende
220 kolen kunnen groote onheilen veroorzaken. Niet slechts de uitgegravene turfklompen, welke aan de lucht zijn blootgesteld, maar ook de moerassige grond, waar men het water uit heeft getrokken, is vatbaar, om in brand te geraken. Dan verspreidt zich al zachtkens het vuur, tot groot nadeel van degenen, die van de veenen loven, en tot grooten schrik van de arme lieden, die eenen ontvlambaren grond bewonen. Elk
225 oogenblik kunnen hunne hutjes tot asch vergaan. Er zijn voorbeelden, dat zulk een brand twaalf à veertien dagen geduurd heeft. De aardstof brandde onhoorbaar en de vlam, gedurig voedsel vindende, greep steeds verder rond zich, en groeide aan door hare eigene verwoestingen. Men had toen op vlak land het droevige, treffende schouwspel van den Vesuvius. Deze brand van hooge veenen zou niet dagen, maar maanden
230 en jaren duren, trachtte men hem niet in zijnen voortgang te stuiten. In brandende steenkolenmijnen stort men stroomen uit; maar hier zou het gebruik van water, dat men niet eens altijd onder zijn bereik heeft, een onvoldoend behoedmiddel zijn. Het eenige middel om deze ramp in haren loop te stuiten, is, dat men den naburigen grond met de spade opwerkt en omwoelt. Op deze wijze beperkt men den brand in een kring,
235 waar hij op zich zelf moet teren. De geschiedenis haalt verscheidene voorbeelden aan van verbrande veenen. In Friesland, niet ver van de Zuiderzee, toont men een nog al diep meer, het *Jonkermeer* genaamd. De overlevering wil, dat dit meer in vroegere tijden een hoog veen geweest zij. De onachtzaamheid van eenen werkman, die zich warmde, bragt eenen zoo hevigen brand te weeg, dat alle pogingen om dien te blusschen
240 vruchteloos waren. De turfstof werd geheel verteerd, en langzamerhand vloeide er water op de ledige plekte zamen. Met verloop van tijd ontstond er een meer waar vroeger de schapen weidden. Zulke onheilen zijn niet altijd het gevolg der achteloosheid geweest. In 1593 hadden de Spanjaarden bij Schoonebeek een weg opgeworpen, om de moerassen te kunnen oversteken. De Hollanders poogden hun den pas
245 af te snijden, door boomen op den weg te werpen, welke zij uit de veenen hadden opgegraven. Zij stapelden deze boomen op elkander en staken die in brand. Daar de

lucht droog was, drong de vlam door tot in den grond, welke rijk aan brandbare stoffen was. Al de turf aldaar verkoalde tot asch, er ontstonden afgronden, holle wegen, en het was den vijand onmogelijk, voort te gaan. Dit geheel nieuwe middel van verdediging gaf zonder twijfel aanleiding tot het helsche denkbeeld, dat men aan een' der bevelhebbers van Philips II toeschrijft. Daar hij had hooren zeggen, dat Neêrlands bodem brandde, besloot hij, dit weerbarstig gewest door het vuur te vernielen. Hij gaf zijn plan niet eerder op, dan toen hij vernam, dat een deel van deze ontvlambare aarde onder het water verborgen is, en dat het andere gedeelte (de 255
hooge veenen) door de spade tegen den brand beveiligd kon worden.

[-3-, 26 juli 1856, turfwerking in de lage veenen]

Men heeft gezien, hoe men den turf uit de hooge veenen opdelft; thans moet men tot het beschouwen van een ander systeem van bewerking overgaan, namelijk, dat van de 260
lage veenen. Daar zoekt de hand des menschen onder het water de aarde op, welke hem tot brandstof verstreken moet.

In Zuidholland, eenige uren van 's Gravenhage, ligt het dorp Wateringen. Tuinen met kleine vaarten doorsneden; houten bruggen, die de voetpaden, met fijn zand bestrooid, aan elkander verbinden; kunstig aangelegde hoven; huizen, die door vruchtboomen als 265
met een kleed omslingerd zijn; eene fraaije school; twee kerken, de eene Roomsche, de andere Hervormde, een molen, trotsch op zijne groote wieken en zijne vergulde as, dat alles maakt te zamen uit hetgeen de Engelschen a seclused spot, eene afgezonderde plek, noemen. Vlak bij het dorp heeft men de veenderijen.

Het verschil tusschen de hooge en lage veenen is, dat men in de laatste, dadelijk bij 270
het opgraven van den grond, water vindt. Voorheen begon men de dorre of bijna dorre gronden, aldus uit te graven; maar verlokt door het voordeel dat de turf aanbragt, woelden de inwoners weldra vruchtbare weiden en akkers om, die elk jaar een' overvloedigen oogst verschaffen. Daardoor verloor Holland van dag tot dag een gedeelte van zijn grondgebied. Op sommige punten verzwakten de uitdelvingen zelfs de 275
dijken, ter bescherming van het land tegen de woedende zee opgeworpen. Holland bood toen het verwonderlijk schouwspel van een volk, dat een zeer beperkt grondgebied bewoonde en gedurig bezig was het te vernietigen. De schoonste akkers, die men ooit heeft aanschouwd, verdwenen. De regering achtte zich verpligt, aan deze landverwoestingen paal en perk te stellen. Van toen af mogt niemand dan onder zekere 280
bepalingen, na daartoe van de overheid verlof te hebben gekregen, zijn veld vergraven. Op verschillende tijdstippen werden erin dien zin bevelschriften uitgevaardigd. Evenwel waagde de Slaaf het niet, het misbruik volkomen te stuiten; ook zijn voordeel was te veel betrokken in deze verwoestingen van den bodem, door de winsten, die hij, in den vorm van belastingen, uit de veenen trok.

Is men tot het opgraven der aarde eenmaal gemagtigd, dan verschijnen er, op het de 285
tooneel van den vroegeren bouw, met spaden voorziene arbeiders, wier taak het is, de kleiachtige aardlaag op te ligten, welk de turf omkleedt. Dan laat de eigenaar zijn veld in verscheidene lange vakken verdeelen, die achtereenvolgens van jaar tot jaar zullen worden uitgedolven. Het vak, waar men het eerste den arbeid begint en dat 290
gewoonlijk aan den zoom van het veld gelegen, is nog bekleed met het gras en de planten, die er op groeijen; deze sluijer van groen verdwijnt al ras onder de ijzeren werktuigen. Te Wateringen is de turfachtige stof onder eene kleilaag van twee of drie voet dikte bedolven. Dit bouwland wordt zorgvuldig met de spade opgenomen, en op een ander deel van het veld neergelegd; als de turf uitgegraven en het water afgeleid zal 295
zijn, ontstaat hier eene nieuwe vruchtbaarheid, de grond herleeft als 't ware. Dit voorbereidingswerk wordt des winters gedaan. Men graaft de aarde op en ontbloot de turfslaag, om in de volgende lente den veengrond uit te delven. Dan vangt er gewoonlijk in April of Mei eene nieuwe reeks van bezigheden aan, die omstreeks de 300
maand September gesloten wordt. Een arbeider, van groote waterdigte laarzen voorzien, daalt af in het water, dat zich al dadelijk onder de kleilaag vertoond heeft. Met eene spade, die bijzonder tot dit soort van werk is ingerigt, delft hij de turfkluiten op. Deze man ziet niet wat hij doet, hij handelt, zoo als men hier zegt, op het gevoel, want de turfslaag is geheel onder het water verborgen. Geleid door dat besef, dat hij door de gewoonte van zijn handwerk verkrijgt, snijdt hij de aarde 305
door, grijpt de afgedeelde kluit met zijne spade, keert haar om en werpt haar in eene schuit. Vijf- of zesmaal per dag wordt deze schuit, oud en ruw als die van Charon, gevuld met de turfkluiten, die de werkman er in werpt. Op het oogenblik, dat de turf uit het water komt, heeft hij eene tabakskleur; hij is vermengd met wortels en verrotte boomtakken. Dan stuurt men de schuit aan wal en ontlaadt den turf in een 310
houten bak. Deze bak, die nagenoeg vierkant is, en omstreeks twaalf voet oppervlakte en twee voet diepte heeft, ontvangt de turfaarde, die vermengd en bewerkt moet

worden. Een arbeider trapt de onevenredige en digte kluiten, die door de spade zijn gestoken. Tezelfder tijd ontdoet hij de turfstof van de groote wortels, de steenen en andere onreinheden die haar bederven. Zoo wordt de brandbare deeg in den bak gekneed, even als het brooddeeg onder de hand des bakkers. Daarop werpt men den gekneeden turf met schoppen over de aarde. Deze aarde is bedekt met eene laag drooge rijzen, welke de leemachtige stof moet afzonderen. Men wacht vier of vijf uren, eer men tot het effenen en vormen van dezen nog vloeibaren turf overgaat. Is hij genoegzaam droog, dan bindt een arbeider een plankje onder iederen voet, en aldus geschoeid trapt hij de weeke stof, wier oppervlakte weldra geheel glad wordt. Dit werk is moeilijk; men bewondert de kunst vaardigheid waarmede de arbeider, enkel door de wijze van zijne voeten te rigten, een plat vierkant vormt, welks randen naar de helling van een dijk zweemen. Is de turf zoo verre gereed, dan laat men dien nog wat droogen, vervolgens trekt men, met een werktuig, dat van regelmatige tanden voorzien, veel overeenkomst heeft met de hark, sleepen, die den toekomstigen vorm van den vierhoek aanduiden: en de vlakke grond ziet er als een schaakbord uit. Op dezen arbeid volgt die van den turfstikker of riemer. Deze, voorzien van eene spade, die hij regtstandig in de rigting der getrokken lijnen voortstoot, verdeelt de stoffe in stukken, die, goed gedroogd, naderhand tot brandstof zullen dienen. Het stelsel van drooging in de lage veenen verschilt niet van dat hetwelk men in de hooge veenen volgt. Men stelt daar ook vrouwen, meisjes, jongens van tien tot twaalf jaren aan het werk tot het omkeeren der stukken, die aan de lucht zijn blootgesteld. Gewoonlijk duurt het drie maanden, eer de turven droog zijn. Ten tijde der groote werkzaamheden gaan er honderd veertig arbeiders naar Wateringen op een enkel veld, dat uitgedolven wordt. Al deze arbeiders hebben druk werk, en de bekwamen verdienen een daalder per dag. De werkdag begint ten twee ure des morgens en duurt tot vijf ure 's avonds.

Is het lage veen uitgegraven, wat blijft er dan? Niets dan water. De aanblik dier sombere meren, welke de bloeiende weilanden vervangen, bedroeft het oog des landbouwers. Deze verandering is zelfs voorheen noodlottig voor de bevolking geweest. Men heeft de bewoners van deze in water verkeerde landerijen, door honger gedreven, naar andere landen zien verhuizen. Evenwel blijven deze meren niet onvruchtbaar. Sommige eigenaars maken er vijvers van met heerlijken visch bevolkt, welke aan verscheidene huisgezinnen tot voedsel verstrekt, en eene nieuwe hulpbron uitmaakt. Nu de kunstmatige vischteelt in zwang is gekomen, en bij de menigte wateren, waarover Nederland te beschikken heeft, bezit dit land het middel, om op groote schaal de rijkdommen van deze aard te doen toenemen. Voorheen bleven de meren, door het uitgraven van den turf ontstaan, in denzelfden toestand, tot dat een ondernemend man op het denkbeeld kwam, ze droog te leggen. De eigenaars van de overstroomde gronden, stonden ze voor een lagen prijs af. Wanneer de aankoop was geschied, wierp men rondom deze meren stevige dijken op, om ze van het toestroomend water af te zonderen, en met behulp van windmolens werden zij somtijds in een jaar uitgeleegd. Dan kwam de bedding te voorschijn, die vroeger aan den turf tot grondslag had verstrekt: nu eens was het kleiaarde, dan weder zand, dikwijls zelfs eene laag sponsachtig, zacht riet, dat men *darri* of *derry* noemt en dat uitgebaggerd werd. Wanneer de turf uitgegraven en het water door de molens uitgepompt was, zag men dikwerf eenige vrij dorre heiden in bijzonder vruchtbare akkers herschappen. De oude weggenomene oppervlakte had inderdaad plaats gemaakt voor eenen kleiachtigen bodem, die volmaakt geschikt was om een rijken overvloedigen oogst voort te brengen. Dus kwamen deze velden uit de diepte van den grond opdagen en geheele streken, die door het uitgraven van den turf voor den landbouw verloren waren gegaan, werden aan den ploeg teruggegeven.

Deze wijze van bewerking schonk aan het algemeen voordeelen, doch bijzondere personen leden er ook onder. Velen gingen er bij te gronde. Deze misrekeningen deden een ouden landhuishoudkundige zeggen, dat, wanneer zijne handen met goud gevuld waren, hij ze niet zou openen, zoodra er sprake was van huizen bouwen, veenen uitdelven of meren droogleggen. Gelukkig hebben de Hollanders dien raad niet opgevolgd. Hetzelfde veld tot veen gemaakt, dan in een bosch van neergeslagen hout herschappen, daarna in een vischvijver veranderd, vervolgens weder tot zijn natuurlijken staat teruggebracht, heeft hun onder deze verschillende gedaanten niet onbelangrijke voordeelen opgeleverd. Thans bevrijdt men de lage veenen dadelijk van het water, wanneer het uitdelven van den turf bewerkstelligd is. Ofschoon deze velden of weilanden van het water ontslagen zijn, waarmede zij bedekt waren, staan zij evenwel bij zware regens aan herhaalde overstromingen bloot. Daarom is het zelfs na de droogmaking noodzakelijk, ze van molens te voorzien, die ze boven water houden. Het onderhoud van deze molens en de lieden, die ze in werking brengen, vereischen aanzienlijke uitgaven. Het is daarom niet te verwonderen, dat in Holland, waar de landbouw zich alleen door kunstmiddelen tegen eene steeds aanwezigen vijand verdedigt, de prijs der granen en andere voedingsmiddelen betrekkelijk hoog is. Maar het uitgraven heeft nog

380 een ander onaangenaam gevolg. De lagere grond van Nederland wordt dagelijks door het
werk in de veenen nog lager gemaakt; wanneer de stevige dijken, tegen den vloed
opgeworpen, bij ongeluk zouden toegeven, en de zee zich van de landouwen, die vele
voeten beneden hare oppervlakte gelegen zijn, meester maakte, zou deze ramp
verschrikkelijk, onherstelbaar zijn. Men zou jaren van onverpoosde krachtsinspanning
noodig hebben, om de verzwolgen velden weder aan het daglicht te brengen.

385 **[-4-, 29 juli 1856, vervoer per schip]**

Wij hebben den turf uit de hooge en lage veenen zien opdelfen en bearbeiten; thans
zullen wij dien op de markt volgen. De Waal, de Lek en de Maas worden gedurig
doorkruist van lange schepen, samereusen genoemd, die de nationale brandstof
vervoeren. Andere grootere schuiten, in de gewesten gebouwd, alwaar de veenen gelegen
390 zijn, bevaren de kanalen van Friesland, Groningen en Overijssel; vele zelfs steken de
Zuiderzee over; zij zijn onder den naam van turf potten bekend. Hun vorm is zeer oud
en in de geschiedenis vermaard. Met zulke schepen hebben de Hollanders de Spaansche
vloot op de Zuiderzee geslagen. De schippers leven het gansche jaar met hun gezin in
deze houten woningen, en voeren van de eene plaats tot de andere hunnen huisselijken
395 haard, met hunne gebruiken en innigste gevoelens, over. Wanneer de turf de plaats
zijner bestemming heeft bereikt, wordt hij door turfdragers of de scheepsgezellen,
soms tijds wel door vrouwen, ontladen. Het levert een aardig en belangwekkend
schouwspel op, hoe de turf in deze drijvende magazijn en in nette geregelde
vierkanten is opgestapeld. Het geheele zamenstel lijkt veel op een huis met een
400 hoekig dak. Twee mannen in het vaarttuig vullen manden, die zij aan twee andere mannen
en twee sterke vrouwen op de kade overreiken. Dan wordt de turf in eene houten maat
of ton overgestort. Deze ton bevat gewoonlijk 36 à 37 stuks zwaren turf voor de
fabrieken, 45 à 50 ligte of blaauwe turven, eindelijk 80 turven van minder gehalte.
Het aantal hangt af van de wijze, waarop men de turven overstort, maar hoe
405 naauwkeurig men ook oppast, gewoonlijk is een derde gedeelte van de ton ledig. Daarna
wordt de turf op wagons geladen van een plomp, maar eigenaardig maaksel. Het is eene
herinnering uit de tijden ener vreemde overheersching. De overlevering wil, dat
dergelijke karren, maar grooter en met paarden bespannen, de krijgsbehoeften der
Spanjaarden in Holland hebben binnengebragt. Het is geoorloofd, de oude wagens te
410 herstellen, maar niet om nieuwe naar hetzelfde model te vervaardigen. Het
turfdragersgilde maakt in de steden eene bijzondere klasse uit, het heeft een
commissaris, reglementen en voorregte. Bij openbare plegtigheden en bij de groote
volksfeesten, vervrolijken zich de turfdragers door optogten en mascaraden die zeer
eigenaardig zijn. Hij het laden en lossen der schepen is het hun, onder boete van
415 drie gulden, verboden te rooken. Men ziet, dat het uitdelfen, het vervoer en de
verkoop van den turf een talrijk en geheel bijzonder personeel noodzakelijk maakt.
Soms tijds werden de zwaarste schepen, die tot aan den rand toe diep in het water
gingen, in twee dagen geheel ontladen. Eene oude vrouw maakt in het vertrek koffij en
spijzen gereed, om de arme lieden na hun zwoegen te verkwikken. De schippers zijn
420 gekleed in korte linnen kielen en bij regentijd in eene gele, olieachtige,
ondoordringbare stof, door de Engelschen oil skin genoemd. Als de turven gelost zijn,
wordt het schip opgeknapt, want even als de ruiters geen rust nemen vóór dat zij hun
paard verzorgd hebben, zoo gaan de schippers ook niet ter ruste, eer zij met emmers
vol water de zijden van hun vaarttuig hebben afgespoeld. Het gehalte der turven
425 verschilt aanmerkelijk. Men heeft er die meer of min, rijk zijn aan vezel- en
houtachtige deelen, die sponsachtig gezwollen, of digt zaamgedrongen, zwaar of licht
zijn. Al naar dit verschil in soort weet men er gebruik van te maken tot huisselijk
en industrieel gebruik. De Hollandsche huishoudsters herkennen dadelijk, aan vorm en
kleur, de eigenschappen van deze brandstof. Er bestaat eene soort turf, geschikt voor
430 de keuken, eene andere voor den haard, een derde voor de fabrieken. Over het algemeen
verkiest men het voortbrengsel der lage veenen boven dat der hooge. De bakkers bakken
hun brood met kluiten, die gemakkelijk vuur vatten. De turf dient tot onderhoud van
't vuur in de kalkovens, de brouwerijen, de branderijen, oliefabrieken,
pottebakkerijen. Van Zwolle tot Arnhem hebben wij zeventig steenbakkerijen geteld,
435 waaruit de tegels bij millioenen komen, en al die ovens worden verwarmd ten koste van
dien grond, aan Vesta toegewijd. Het verbruik van turf in de fabrieken is in de
laatste achttien jaren in Nederland grootelijks toegenomen; het aantal tonnen is met
12 millioen vermeerderd. Te gelijkertijd is het verbruik van steenkolen met anderhalf
440 millioen hoed gerezen, waaruit blijkt, dat de vooruitgang van den turf tot dien der
kolen als van 1 tot 50 staat. Nu blijft ons nog over de verhouding van warmtestof
tusschen deze twee brandstoffen na te gaan. De steenkool geeft tweemaal zoo veel
warmte als de turf; maar wanneer twee centenaars turf in eenen haard hetzelfde

uitwerksel hebben als honderd pond steenkolen, dan is de turf veel goedkooper. Dus is
 het een zuinigheidsmaatregel, wanneer men de brandstof gebruikt, die uit Neêrlands
 445 bodem getrokken is. Buitendien kan men in het gebruik van turf meer dan een louteren
 maatregel van zuinigheid zien; men kan er voor Holland een hoog staatsbelang in
 vinden. Door het gebruik van steenkolen en coke worden de fabrieken, de spoorwegen,
 de zeevaart, de werken van droogmaking in Nederland van het buitenland afhankelijk
 gesteld. De turf is integendeel eene bron van nationale onafhankelijkheid: de
 450 Hollanders moesten dus middelen zoeken, om den stoom te voeden met de brandstof,
 waarmede zij door de natuur bedeed zijn. De omvang van den turf is tot nu toe een
 hinderpaal geweest tegen het gebruiken van deze stof in groote werken en tot openbare
 diensten. Immers beslaat de turf drie of viermaal meer plaats dan de steenkool. Men
 heeft, door min of meer vernuftige middelen, dezen hinderpaal gepoogd te overwinnen.
 455 Men heeft inrigtingen gemaakt, om den turf zaam te drukken. Dertig duizend kilo's
 turfstof uit de hooge veenen kunnen aldus tot vijf duizend kilo's worden ineen
 geperst. Men is nog verder gegaan, en heeft den dus zaamgepakten turf in kool
 veranderd. Ik heb een dezer inrigtingen bezocht, waar men, door middel van
 verstikking in groote gemetselde ovens, eene nieuw soort coke toeberede. Deze
 460 stukken verkoolde turf zagen er waarlijk uit als de minerale brandstoffen, waarvan
 zij ook de kleur hadden. Van twee duizend kilo's zaamgedrukten turf verkrijgt men
 duizend kilo's coke. Deze industriële proefnemingen zijn zeer belangrijk, om nieuwe
 ondervinding op te doen; maar tot nu toe is het voordeel er van nog niet bewezen.
 Hoewel herhaaldelijk door menschen nijverheid behandeld, heeft de turf nog niet met
 465 de steenkool, op het gebied van de beweging door stoom, kunnen wedijveren. De
 stoomboot, waarop ik van Zwolle naar Amsterdam de Zuiderzee overvoer, werd met
 gewonen turf gestookt. Ik merkte nadenkende op, welk eene verbazende hoeveelheid
 turfde stoker met de schop opnam en in het vuur wierp. De boot schoot fiksich vooruit;
 maar ik overtuigde mij spoedig, dat deze brandstof, door de groote ruimte die zij
 470 beslaat, ongeschikt is, om op lange togten te dienen. Kan de turf niet met de
 steenkool mededingen om werktuigen in beweging te brengen, zoo is deze ontvlambare
 aarde toch eeuwen lang het eenige of bijna eenige verwarmingsmiddel geweest voor drie
 vierden van Hollands bewoners. De turfkool heeft zelfs de geheel eigenaardig
 nationale gewoonte der stoven doen ontstaan. In den winter hebben de vrouwen in hare
 475 vertrekken en zelfs in de kerk gedurende de preek een turf kooltje onder de voeten.
 Ik was verbaasd, te Leiden, in eene zaal, die bij de kerk behoort, drie- of
 vierhonderd stoven te zien, die voor de Zondagsdienst bestemd waren. Deze huisselijke
 gewoonte is niet onschadelijk voor de gezondheid; men zegt althans, dat het de
 gestadig gebruik van stoven de frissche kleur doet verliezen, daar de turflucht naar
 480 het hoofd stijgt. Deze brandstof verspreidt een sterken zwaveldamp, die op sommige
 plaatsen de menschen zoo bleek als spoken waakt. Al had het verkolen van den turf
 geen ander gevolg dan hem die onaangename en nadeelige lucht te ontnemen, dan
 voorzeker moest men reeds eene kunstbehandeling aanmoedigen, die het ongerijf van
 dezen brand merkelyk wegneemt. Het huishoudelyk beginsel der Hollanders is, dat zij
 485 van alles partij trekken wat hun onder de hand komt; zoo moeten zelfs de asch, het
 roet en de rook van den turf hun schatting brengen. De asch maakt sommige landerijen
 vruchtbaar. In eenige streken van Nederland betreurt men het, dat men er de
 vruchtbaarmakende eigenschappen van die meststof heeft miskend en aan Vlaanderen
 een der rijkste beginselen van landbouw heeft overgelaten. Het turfroet dient in de
 490 huisgezinnen om ijzeren en tinnen gereedschappen schoon te maken. Men gebruikt den
 rook om vleesch te bereiden en die millioenen haringen, welke de kustvisschers in
 hunne netten vangen. De turf is niet alleen nuttig ter verwarming; hij is tot
 allerlei industrieel gebruik geschikt. De turfachtige zelfstandigheid zou tot
 gasverlichting gebruikt kunnen worden; zij verstrekt tot grondslag bij het maken van
 495 papier, van inkt, vernis en zwartsel, vooral in de suikerraffinaderijen. In sommige
 moerassige landstreken, dient de turf tot grondslag der huizen. Men legt de steenen
 en ander metselwerk op eenige stukken brandbare aarde, in den vorm eener piramide
 gerangschikt. Deze turven zwellen door het water en maken een duurzamen grondslag
 uit, welke door de vochtigheid niet vernietigd wordt. Na eeuwen, wanneer het huis van
 500 ouderdom is ingestort, vindt men de turfachtige zelfstandigheid in even goeden staat
 als den eersten dag, en nog geschikt tot den brand. Men weet niet, hoe veel Nederland
 aan dit geschenk der natuur te danken heeft. Onder de diensten, die de turf aan de
 Hollanders bewezen heeft, is er eene, die niet door de geschiedenis vergeten mag
 worden. De stad Breda was door de Spanjaarden bezet. Een Hollandsche turfschipper,
 505 van Bergen genaamd, vormde het stoutmoedige ontwerp de stad te ontzetten. Hij deelde
 zijn plan aan een krijgsoverste mede, en werd er in ondersteund. De turf is
 vaderlandsch; hij maakt een deel uit van den ouden Nederlandschen grond, wiens
 ingewanden, om zoo te zeggen, tegen de vreemde dwingelandij opstonden. In die

510 hoedanigheid moest hij wel een krijgslist helpen bevorderen, die ten doel had, de nationale onafhankelijkheid te verzekeren. Toen de Spanjaarden den 4 Maart 1590 een schip zagen aankomen vol wintervoorraad, ontvingen zij het met blijdschap. Daar de gracht met eene dunne ijskorst bedekt was, hielpen zij zelve het schip binnen de citadel brengen. Dit schip zweemde alzoo min of meer naar het Trojaansche paard. Omtrent middernacht kwamen er negentig kloeke ondernemende mannen uit te voorschijn, 515 die onder de lading turf verborgen waren geweest, en thans, door de duisternis begustigd, den vijand overvielen, afmaakten en de stad Breda aan Prins Maurits overleverden.

De turf in Holland had sedert eeuwen tot verschillend huisselijk en industrieel gebruik gediend; het turfvuur had gedurende de winteravonden de overpeinzingen der dichters, het gekoos van verliefden, den arbeid van het huisgezin verlicht en 520 verwarmd, eer men regt met den aard bekend werd van het gewigtig geschenk, waarmede in den nacht der tijden Nederlands bodem verrijkt werd. Het is hier van pas, ons af te vragen: wat is turf? waar komt hij van daan? wat is de oorzaak van die brandbare aarde? Men moet tot de wetenschap zijne toevlugt nemen, om het geheim van deze 525 formatie te doorgronden. De nasporing, onder welke omstandigheden de turf is ontstaan, staat in verband met de oude aardrijkskunde van Nederland, waarvan de hoofdtrekken zouden verloren gaan, indien men de veenen niet onderzoekt. De oude gesteldheid van den grond moge verdwenen zijn, toch is en blijft de betrekking tusschen den vroegeren staat van zaken en den industrieën, rijkdom van het land 530 zichtbaar.

[-5-, 30 juli 1856, veenontwikkeling]

De turf is geene zelfstandigheid, die als 't ware bij het begin van het scheppingswerk is voortgebracht; hij is niet dadelijkgeschapen, maar vormt zich elken 535 dag. Nog heden formeert deze aardsoort zich onder onze oogen. Daar de turf eene aangroeiende aarde is, wordt deze groei zelf verschillend verklaard. Sommigen hebben zich verbeeld, dat het ontstaan der veenen aan den invloed der gesternten moest worden toegeschreven. Het is ons niet bekend, welke betrekking er tusschen de werelden bestaat. In den tegenwoordigen staat de wetenschap zou het even onvoorzigtig 540 zijn, deze betrekking aan te nemen als haar te ontkennen; maar in ieder geval bestaat er geen enkele reden voor, dat het licht der hemelligchamen meer uitwerksel zou hebben op den turf dan op de andere aardlagen. Andere natuurkenners hebben beweerd, dat deze brandbare stof niet op Hollands bodem was ontstaan, maar dat zij dóór groote 545 watervloeden uit Noorwegen, Zweden en andere noordelijke gewesten naar de Nederlanden zou zijn overgebracht. Deze verklaring verwijdert den oorsprong van den turf, zonder eene oplossing te geven. Daarenboven weet men tegenwoordig, dat het bestaan van den turf is toe te schrijven, aan de ontbinding van eenige planten, die door eene al te groote vochtigheid verhinderd worden in bouwgrond over te gaan.

Bij het nagaan van den arbeid, die tot het uitdelven van den turf vereischt wordt, 550 hebben wij de hooge veenen van de lage onderscheiden; dezelfde verdeling moet worden in acht genomen bij het opsommen der natuurlijke feiten, welke de formatie van dien grond veroorzaken. Bosch is de bakermat der hooge, water de oorsprong der lage veenen. Talrijke geschiedkundige oorkonden bevestigen, dat er uitgestrekte, duistere, ondoordringbare wouden hebben bestaan op den grond van België en Nederland, welke 555 thans geheel bloot ligt. Verscheidene Nederlandsche dorpen dragen nog den naam van oude bosschen, welke niet meer aanwezig zijn. Buitendien hebben wij niet noodig, ons op de oude aardrijkskunde van Nederland, te beroepen, om in de bosschen den oorsprong der hooge veenen te herkennen. Niet ver van Almelo, in de provincie Overijssel, is een bosch (het bosch van Drieschigt) waarin ik, om zoo te zeggen, den turf zich voor 560 het de bloote oog heb zien formeren. Half bosch en half veengrond, duidt deze donkere plek op het duidelijkst die nieuwe wording aan. De grenslijn tusschen een gedeelte van den plantengroei, dat opkomt, en een ander, dat wegsterft, de overgang van het levende bosch tot veengrond, de verschillende tijdperken van dezen min of meer snellen overgang, de langzame ontbinding, waardoor de planten in eene soort van 565 aangroeiende aarde veranderen, dat alles regtvaardigt het denkbeeld der oude volkeren, die de wouden van Gallië en Germanië alleen eene waardige plaats achtten, om de Godheid te aanbidden.

Het is wel waard, bij de natuurlijke geschiedenis dezer gedaanteverwisseling een oogenblik stil te staan. Eenige kruidkenners hebben nog niet lang geleden bemerkt, 570 dat er tusschen zekere hooge boomen onzekere lage langs den grond wassende planten zekere betrekking bestond. De vijandschap tusschen deze twee beginsels van plantengroei wordt spoedig kenbaar. Met der tijd verslinden de heide- en mosplanten het woud; de beuk wordt door den grashalm overwonnen. De natuurlijke wording van den

turf is aan die voortdurende ontwikkeling van heide en mos verbonden. Deze planten
575 sterven ieder jaar; maar bij haar sterven laten zij, om ons zoo uit te drukken,
datgene achter, waardoor zij op den bodem wraak uitoefenen. De werking, waardoor de
plantenstof de eigenschappen van turf verkrijgt, is verwonderlijk eenvoudig en
krachtig. Van de onderste uiteinden der takken vallen elk jaar stervende spruiten af,
580 wier val eene geheel bijzondere mostaarde doet ontstaan. Deze laag van rottende en
broeiende planten wordt langzaam hooger en gedurig groeit er meer mos bovenop.
Langzamerhand ontwikkelt de tijd deze onuitputtelijke voorraadschuren van dood en
leven. Dus hoopen zich geheele geslachten van planten op elkaar, het eene
overblijfsel op het de andere, het bosch, half hout, half turf biedt dan het
585 schouwspel van de Egyptische grafvelden, waar de levenden boven de dooden opgroeiden.
De groote boomen begraven hunne wortels in deze donkere galerijen, waar de
voorgeslachten van de opeengehoopte planten rusten. Het tijdperk van den turf-groei is
tevens het tijdperk van het afnemen van 't hout. Het veen neemt langzamerhand de
overhand op het bosch en verslindt het in stilte. Door de heide en mosplanten
590 verstikt, die welig aan hunnen voet opwassen, - door den turf ondermijnd, dien zij
dagelijks met hunne overblijfsels verrijken, storten de groote boomen ten laatste
omver. Zijn de boomen verdwenen, dan zetten de heide en het mos hun langzaam werk van
ontbinding op de oppervlakte der veenen voort en vermeerderen daardoor steeds de
massa brandstof. Te midden dezer ledige velden, *arva vacua*, waaruit de
595 oorspronkelijke bewoners, eiken, beuken en pijnboomen achtereenvolgens verdwenen
zijn, ondervindt men een onbeschrijfelijk gevoel. De geest verheft zich bij het zien
van het zoo wel geordende stelsel der natuur, waarin alles tot 's menschen nut moet
medewerken, alles tot zelfs het trillende blaadje, dat door den wind van het takje
wordt afgerukt, onzorgvuldig in de duisternis van het veen bewaard blijft.
Al ware het Drieschigter bosch niet nog aanwezig, omde geheimen der natuur te
600 verraden, dan nog zou de invloed der oude bosschen op de formatie van den turf
genoegzaam gestaafd worden, door de menigte boomen, die men dagelijks in de hooge
veenen vindt. Op sommige plaatsen in Nederland stoekt men dit opgegraven hout. Men
vindt de boomen, om zoo te zeggen, als mumie in de leemachtige zelfs??? bewaard.
Reizigers verhalen, dat de ontaarde zonen van oud-Egypte, in de woestijn de
605 gebalsemde lijken hunner voorvaders verbranden, om er spijzen op te koken; evenzoo
leveren de Hollandsche boeren aan de vlammen de voorouders van den grond, de eiken-,
beuken- en pijnboomen, eerste bewoners van Nederland, door 's menschen arbeid
verdreven. Men vindt deze hoornen altijd onder in den turf; meestal rusten zij op
zand, en van daar strekken hunne takken zich min of meer in de turf massa uit. De
610 aanwezigheid dezer boomen toont wel het bestaan van een oud bosch aan, maar er blijft
nog over te ontdekken, door welke gebeurtenissen zij zijn omgestort en in de diepte
van dien moerassigen grond geworpen. Sommigen schrijven dit ongeval van den
plantengroei aan eenen brand toe, anderen aan een' watervloed, eene aardbeving of
andere stuiptrekking der natuur. De verbeeldingskracht der aardkundigen heeft te veel
615 misbruik gemaakt van deze hevige verwoestende oorzaken. Men kan de aanwezigheid dier
boomen in de diepte der veenen door veel eenvoudiger verschijnselen verklaren, welke
ook meer overeenkomen met hetgeen nog dagelijks voor onze oogen geschiedt; zij zijn
door den wind omvergeworpen. Voorbeelden van dergelijke verwoestingen zijn
tegenwoordig in Holland niet zeldzaam. In den min of meer moerassigen bodem strekken
620 de boomen meer hunne wortels in de breedte dan in de diepte uit; het gevolg daarvan
is, dat zij niet stevig in den grond vatten. Hel is bijna ongelooflijk, hoe
gemakkelijk zij omverstorten. Ik heb dikwijls op den weg groote boomen door stutten,
alsof het krukken waren, zien steunen. De eigenaars, die den aard hunner kweekelingen
wel kennen, gelooven, dat deze voorzorg noodzakelijk is om te verhoeden, dat ze
625 omvallen. Buitendien zouden de sterkste en diepst gewortelde boomen aan de hevigheid
der zeewinden geen weerstand kunnen bieden. Orkanen, die kerken uiteen hebben gerukt,
verschoonen de eiken niet.

In deze gewone en bij de Hollanders welbekende feiten moet men de verklaring der
aardkundige verschijnsels zoeken. Men heeft opgemerkt, dat de boomen in de veenen
630 meestal met de kruin tusschen het zuiden en oosten gekeerd lagen. Deze omstandigheid
bewijst genoegzaam, dat zij door een noordwester storm zijn omgeworpen. Inderdaad
waait deze gewoonlijk in Holland en veroorzaakt er groote schade. Echter liggen de
boomen niet altijd in dezelfde rigting. Op de onderste stammen liggen weer
kruiselings andere stammen. Deze boomen, omvergerukt door de winden, die uit de
635 verschillende hoofdstreken hebben geblazen, maken den grondslag der bedding of, om
nog beter te zeggen, de bevloering der hooge veenen uit. Men vraagt, of deze bedolven
boomen zich met den turf vereenzelvigd hebben. De ondervinding bewijst het tegendeel,
maar men ze onverlet en in goeden staat terug vindt. Alleen de wortels en bladeren
zijn in sommige gevallen in turfstof overgegaan. Deze verandering is echter geheel

640 toevallig. De turfachtige zelfstandigheid is bijna geheel aangebragt door de
ontbinding van de heidegewassen en het mos. Men moet dus de werking van deze twee
beginsels van wasdom niet met elkander verwarren. De bosschen verbergen en beschermen
den groei van den turf; maar zij doen ze niet ontstaan.
645 Hebben de bosschen zijdelings de voortplanting der hooge veenen begunstigd, dan is
het water ook eene der oorzaken van de wording en de ontwikkeling der lage veenen.
Het ontstaan van binnenmeren, die in vroegere tijden den grond bedekten, wordt niet
minder door aardrijkskundige gedenkteekenen dan het bestaan der bosschen bevestigd.
Moer, beteekent in de taal der lagere volksklasse, te gelijk moeder en moeras. De
650 overlevering wil ook, dat Nederland uit een waterplas zij voortgekomen. Deze
oorsprong wordt door de geschiedenis en door het aanzien van het land bevestigd. De
Latijsche aardrijkskundigen, die van het toenmalig Holland spraken, twijfelden er
aan of deze streek land of moeras ware. Het plantenleven heeft toen niet nagelaten
655 zich van deze stilstaande wateren meester te maken. Der waterplanten, zoo als de
ouden zeiden, die er naar dorstten, het daglicht te zien, bevolkten die eenzame
kommen en vijvers, waar niets haar groei belette. Men kan door hetgeen wij heden nog
zien, zich een denkbeeld vormen, van de weelderigheid dier door geen menschenhand
beteugelde of geleide voortbrengsels. In sommige sloten is het water met eene
660 moskorst overdekt; het is als het ware een bosch, onzighaar voor het bloote oog. Het
mos heeft zelfs aan Holland een' zeer voordeeligen handel opgeleverd. Men vervoerde
het op schuiten en verkocht het aan de vreemdelingen. De wateren van de groenachtige
oppervlakte gezuiverd, waren binnen weinige weken weer met nieuwe opkomende planten
vervuld, en dus kon men dien arbeid verscheidene malen des zomers hervatten. Bij het
665 mos voegen zich de niet minder tierige riet- en biesgewassen, welke wezenlijke
bosschen vormen. Het is eene voortdurende bezigheid en een last voor de eigenaars der
polders, om de wateren schoon te houden. Als deze plantengroei reeds zoo overvloedig
is, ondanks de pogingen van den mensch, dan vragen wij, hoe moet die toestand wel
geweest zijn, toen de wateren, aan zich zelve overgelaten, eene rust genoten, welke
670 thans niet meer bestaat! Niet alleen vernietigt 's menschen hand de planten, die de
moerassen overdekken, maar zijne tegenwoordigheid vernietigt zelfs de omstandigheden,
waaronder deze planten zich het best ontwikkelen. De zeevaart en vischvangst hebben
wetten gesteld aan de natuur, die voorheen vrij was in hare werken.
Hoewel alle lage veenen in meren of vijvers hunnen oorsprong hebben genomen, bestaan
er verscheidene stelsels van wording, naarmate de diepte der wateren en de soort der
675 gewassen, waarmede zij begroeid zijn. In de lage of ondiepe wateren is de turf
dadelijk ontstaan uit de ontbinding van het bies, riet en mos. In de diepe wateren
wordt er tot de formatie van den turf noodzakelijk meer vereischt. Verzwolgen,
langstelige planten, o. a., de witte en gele waterlelie, hebben eerst hare breede
bladeren over de oppervlakte der stille meren uitgebreid. Toen zij bij het einde der
680 herfst sterven, vielen zij in het de water, waar zij langzamerhand eene laag van
plantenoverblijfsels hebben gevormd. Toen deze laag met wortels doorschoten was, werd
zij ligter dan het water, rees naar boven, en bereikte de oppervlakte van het meer²⁾.
Eene drijvende zode ontstond op dien vlottenden grond. Biezen en riet sproten er op
voort. De oorspronkelijke bodem van het meer of moeras werd dus in eene weide
685 veranderd, waar overvloedig gras op wies. Toen kwamen de houtachtige planten te
voorschijn. Het mos bedekte den grond en voegde er ieder jaar eene nieuwe laag bij,
tot de formatie van den turf. Met der tijd rezen er elzen, berken, en eene soort
linden op [*salix caprea*), welke nooit de grootte van een heester te boven gaat. Het
de bestaan dezer drijvende eilanden werd door sommige nieuwere schrijvers in twijfel
690 getrokken, daar zij, niets dergelijks in de tegenwoordige natuur ziende ontstaan, het
verhaal der oude aardrijkskundigen onder de fabelen meenden te moeten rangschikken.
Dit verhaal is echter verre van een verdichtsel; nog heden ziet men in de
Nederlanden, nabij Giethoorn, velden, welke half weiland, half veengrond zijn, en die
op een oud meer drijven. Elk jaar worden deze weilanden afgemaaid. Elzen, twintig
695 voet hoog, verheffen zich op den beweegbaren grond; hunne wortels dringen tot in de
waterlaag door, die weiden, boomen, kudde en menschen draagt. Het vee doorloopt in
vrijheid den waggelenden grond, men behoeft niet te vreezen, dat zij er in zullen
zakken, want een instinct van zelfbehoud leert hun de gevaarlijke plaatsen kennen en
vermijden. Deze drijvende weiden rijzen of dalen te gelijk met het water. Des zomers
700 worden zij wel eens op vasten grond afgezet, even als een verongelukt schip. Bij
grootte droogte gebeurt het zelfs, dat de planten, vooral de boomen in de bedding van
het uitgedroogde meer vastgeworteld raken. Deze omstandigheid wordt weer bij de
bewoners geducht, want bij het wassen der wateren, rijst het weiland niet meer
omhoog. Aan den ondersten bodem vastgehecht, wordt het dan in een moeras veranderd,
705 waar biezen en riet op voortwoekeren, en er zijn jaren toe noodig eer de oppervlakte
onder het plantenslijk begraven, weer met nieuwe weiden bedekt wordt. De aanwezigheid

dezer zwemmende velden heeft meermalen tot natuurverschijnsels aanleiding gegeven die al de poëzij van het wonderbare hadden. Men heeft turfeilanden gezien, die eerst rustig waren, doch eensklaps in beweging geraakten, zich op de naburige weilanden wierpen en die verzwolgen. Plinius verhaalt ons den schrik der Romeinen, toen zij op de twee meren, waaruit later de Zuiderzee is ontstaan, des nachts drijvende bosschen tot hen zagen komen. Dezen bosschen, op afgescheurde stukken eiland, bewogen zich alleen door de werking der golven en bedreigden de schepen der Romeinen, die op het meer lagen. Men moest, zegt de natuurkenner, een zeeslag aan boomen leveren. Men vooronderstelde in Plinius de verbeeldingskracht van den romanschrijver, maar hier is hij slechts geschiedschrijver geweest. Gedurende de overstroming van 1509, werd een weiland, waar tien of twaalf koeijen op graasden, van den oever van den Dollart, in de provincie Groningen, tot den anderen geslingerd en voegde zich bij het Reinderland, nadat het de golf had doorkruist, zonder een enkelen bewoner te verliezen. Deze verplaatsing veroorzaakte zelfs een zonderling proces tusschen den bezitter van de weide en den eigenaar van den grond, waaraan deze weide vast was blijven zitten: ieder hunner eischte dien grond als zijn eigendom. Men vreesde zoo zeer deze stukken eiland die als vloten rondreven en alles wat zij tegenkwamen verwoestten, dat in sommige provinciën der Nederlanden de boeren hun veld met strooken lands tegen hielden, even gelijk men een gevaarlijk dier met een halsband vastmaakt. Het bestaan van deze drijvende veenen legde den grond tot een vreemdsoortige, tak van nijverheid. In oude tijden gaf men zich de moeite niet, om den turf op de plaats zelve uit te delven: hebzuchtige menschen vergenoegden zich dikwijls, met het veld, dat veenachtige deelen bevatte, in stukken te hakken of te graven. Dan wachtten zij op een gunstigen wind: zoodra deze woei, maakten zij deze groote strooken turfland, die op het water dreven, aan de steven van hunne vaartuigen vast en vervoerden ze naar verschillende streken. Evenwel werd deze bewerking verboden, daar de schok dezer drijvende massa's den oever dreigde te vernielen en de woningen mede te slepen.

735 **[-6-, 1 augustus 1856, vondsten in het veen]**

Het Zwolsche museum biedt ons eene bijzonderheid van anderen aard aan: een Germaanschen zwart vilten hoed, dien men niet verre van Zuidbroek op vijf voet diepte in den turf heeft gevonden. Tusschen Valthe en Emmen, in Drenthe, strekt zich onder de veenen eene houten brug uit, welke twee en eene halve mijl lang is. Eene voor 't overige zeer betwistbare overlevering wil, dat het leger van Varus daarover heengetrokken zijn zou. Tacitus spreekt van deze houten bruggen (pontes longi), welke de Romeinen op hunnen doortogt legden wanneer zij de bosschen wilden doortrekken. Wij hebben in het museum te Zwolle eene ruwe plank gezien, die men van de brug te Valthe had losgemaakt: men onderscheidt nog de plaats der spijkers, waarmede deze plank aan eene houten balk was vastgehecht. Dit gedenkteeken der Romeinsche krijgskunst levert ons nieuwe aanwijzingen betreffende de aardrijkskunde dezer streken. De boomstammen, welke bij zulke werken noodig waren, konden niet van verre aangebragt worden, zekerlijk heeft men ze op de plaats zelve gekapt. Het land was dus bedekt met bosschen, welke, zoo als Plinius zegt: "schaduw wierpen op de koude". Het verband, dat er tusschen de veenen en de geschiedenis bestaat, zou nog oneindig belangrijker worden, ware het mogelijk, den ouderdom van den turf te bepalen. Daar deze in nieuwere tijden gevormde bodem overblijfselen van kunst oplevert, en zich sedert de verschijning van den mensch ontwikkeld heeft, zou men hierin het middel kunnen vinden, om den tijd te behalen, en deze wijze van behandeling zou de nasporingen der geleerdste Benedictijnen verre achter zich laten. Ongelukkig is deze wijze van den tijd te kennen, tot nog toe onzeker en twijfelachtig gebleven. Men gelooft, dat er in de lage veenen vijftig jaren toe noodig zijn, om twee Nederl. ellen turf te doen aangroeijen; men weet niets van den turfaanwas in de hooge veenen, behalve dat het schijnt, dat deze laatste zich in betrekkelijk korten tijd uit verwoeste bosschen vormen. De wetenschap wanhoopt er evenwel niet aan, de wetten van dezen geheimzinnigen wasdom te ontdekken, en wij hebben de bron moeten aanduiden van het licht, dat door het bestuderen van de nieuwere gronden op de tijdrekenkundige geschiedenis kan worden geworpen. Evenzeer zal het voldoende zijn, de betrekking van deze studie op de wijsbegeerte der wetenschappen slechts even aan te stippen. Dé wording van den turf en de aangeslibte gronden knoopt de oude tijden aan de nieuwere tijdperken der natuur. Dan omvat het verbaasde oog in de eenheid van den aardbol de sporen van eene schepping, die, nergens begint en die nergens eindigt. Men heeft de afzondering der gronden van de voorwereld langen tijd gehouden voor eene grens tusschen twee toestanden, die door een vreesselijken schok van elkander zijn gescheiden, doch thans wordt deze lijn uitgewischt, de aardkundige doorziet de

voortdurende betrekkingen, die werelden buiten de werelden vasthechten, de "Ik denk, daarom ben ik" zegt de mensch. Maar dat zijn is nog hemelsbreed van Gods woord: "Ik schep!" En de wetenschap ontdekt de sporen van die onophoudelijke scheppingskracht bij iedere schrede in de veengronden. De natuurverschijnselen, die de oude gronden hebben gevormd en bedolven, die het plantenleven hebben gemineraliseerd, werken nog steeds voort onder onze oogen, in het tegenwoordige gewrocht der natuur. De wetten der stoffelijke wereld hebben niet meer verandering ondergaan sedert de oorsprong der dingen, dan de wetten der zedelijke wereld sedert de grondvesting der maatschappijen. De turfmassa, die eertijds in Holland bestond, moet aanmerkelijk zijn geweest; de inwoners hebben niet alleen eeuwen lang geen ander verwarmingsmiddel gekend; maar, niet tevreden met deze brandstof voor zich zelve te gebruiken, hebben zij die nog met scheepsladingen uitgevoerd en aan vreemde volken verkocht. Evenwel heerscht er reeds van oudsher eene meening in de Nederlanden, dat de dag komen zal, waarop er gebrek aan turf zal wezen; die dag schijnt thans niet ver verwijderd meer. Men zegt, dat er in de veenen van Holland nog slechts voor eene eeuw turf is. Wanneer de wetenschap van vier duizend jaren of meer spreekt eer de steenkolenmijnen zullen uitgeput zijn, kan men op de Voorzienigheid vertrouwen, te meer, daar al de steenkolenmijnen nog niet ontdekt zijn; maar honderd jaren, dat is morgen in het leven der volken. De levende geslachten zien ongelukkiglijk zoo weinig vooruit voor de geslachten die geboren zullen worden. Deze liefdezorg, welke zich over de toekomst uitstrekt, is in de oude tijden miskend geworden, waarin men de veenen niet genoeg heeft ontzien. Reeds klagen eenige landhuishoudkundigen er over, dat men de wouden heeft uitgeroeid, en doen het voorstel om op nieuw boomen in onbebouwde streken te planten. De ondervinding bewijst, dat de stoffe uit broeiende en rottende plantdeelen gevormd, zich met de jaren opstapelt; het schijnt zelfs, dat deze stoffe na een tijd van rust herleeft is in oude uitgedolvene veengronden, alwaar de mensch de middelen tot natuurlijk herstel niet had weggenomen. Met het oog op deze feiten heeft men zich afgevraagd, of het, bij het te wachten gebrek aan deze nationale brandstof, niet noodig zou zijn den kunstmatigen groei van den turf te bevorderen. Jammer maar, dat deze aanwas zoo langzaam gaat. De turfbouw is uit meer dan één oogpunt belangrijk voor de natuurlijke historie, maar is een feit, waaruit de staathuishoudkunde geen ernstig nut zou kunnen trekken. Wanneer de turf immer zou komen te ontbreken, dan zou met die brandstof iets van het nationale karakter verdwijnen. De turf is in Holland door de dichters bezongen. Het gebruik van deze brandstof heeft in de volkstaal eene menigte spreekwoorden en spreekwijzen nagelaten. Zelfs de godsdienstige begrippen, zaamgeweven met het Hollandsche karakter, hebben zich meester gemaakt van den turf, en zien in de vervorming van deze aarde in eene licht- en vuurstof, het beeld van den sterfelijken mensch die zich door de onsterfelijkheid met een' nieuwen aard, een nieuwen glans zal omkleeden, en die dus geheel licht, geheel glorie, geheel liefde zal worden. De turf heeft gedeeltelijk de Nederlanden gevormd, maar de betrekking tusschen het aanwezig van deze brandstof en de zeden der verschillende provinciën, den trap van voorspoed der inwoners, de ontwikkeling van den landbouw en de nijverheid, de gewoonten van het dagelijksche leven, moet thans op de plaats der aardrijkskundige feiten zelve worden bestudeerd. De Nederlansche bodem is, om zoo te zeggen, de oude Vestale, die met eigen handen het stoffelijke en heilige vuur der beschaving hoeft onderhouden.

[-7-, 2 augustus 1856, Friesland]

De provincien, die het meeste aan het bestaan der veenen verschuldigd zijn, zijn Friesland, Groningen en Drenthe. Friesland is heden ten dage eene begunstigde landstreek; het verdedigt zich tegen de zee door eene drievoudige rij palen, die al de kusten omgeven, ieder dezer in den grond geheide palen kost zeven gulden. Deze houtwerken worden buitendien ondersteund door steenblokken, ontzaggelijke klompen graniet, basalt en trachyt, die uit Noorwegen of Duitschland zijn aangebragt. Wanneer men bedenkt, dat deze geduchte verschansing zich over een omtrek van twee en twintig mijlen uitstrekt, en dat zij de woede breekt van den Oceaan, welke met vol geweld op de kusten dezer provincie aanstormt, dan vraagt men zich af, hoe vele rijkdommen er in den bodem moeten gevonden zijn, om zich tegen zulk een' vijand te verdedigen? Eertijds stond de zee tot voor Leeuwarden, de tegenwoordige hoofdstad van Friesland. De heerlijke landerijen, welke de stad omgeven, zijn gronden, aan de baren ontwoerd. Deze velden dagteekenen slechts van drie eeuwen herwaarts. Er bestaat eene kaart van de zestiende eeuw, waarop deze zeeboezem is afgeteekend en den naam draagt van Middenzee. De oude dijken, welke achtereenvolgens tegen dezen binnenlandschen vijand opgerigt werden, zijn overgebleven en duiden de steeds voortdurende overwinningen op het water aan. Deze Friessche zee is ingekrompen

naarmate de omvang der Zuiderzee grooter werd. Eene golvende graszee, een waar
paradijs voor de tallooze runderen, vervangt thans eene zee van water, welke
verdwenen is. Kleiaarde, turf en zand, ziedaar den bodem der provincie. Pachthoeven,
840 boerderijen, eene soort van landelijke paleizen, geven den reiziger een begrip van
den voorspoedigen staat des landbouws. Fraaije dorpen ontluiken te midden van
boomgroepen, en verheffen zich kort van elkander op heuvels, door menschenhanden
opgeworpen, en welke men terpen noemt. De eerste bewoners legden deze hoogten aan, om
zich tegen de wateren te beveiligen, in een tijd, toen het land nog niet door
waterwerken werd omschanst. Onwillekeurig rijst de vraag bij ons op, van waar zij
845 deze aarde hebben verkregen, want het oog ontdekt niet een enkel spoor van
opgravingen of uitdelvingen in de naburige plaatsen.

Friesland put zijn' grootsten rijkdom uit zijn rundvee en zijne veenen. De wet der
natuurlijke verwantschap omvangt het gansche dierenrijk: daar waarde mannen zich door
ligchaamsbouw en de vrouwen zich door hare bekoorlijkheden onderscheiden, zijn de
850 huisdieren schoon. Men weet, hoe beroemd de Friessche paarden zijn, maar men moet
deze edele dieren in vrijheid en in groepen door de weiden zien zwieren en rennen, om
zich een begrip van hunne waarde te vormen. Het Friessche paard van zijn
geboortegrond verplaatst, kwijnt of ontaardt; het betreurt het weelige gras van zijn
land, dat gras doortrokken van het water, waarin het prachtige dier zich verlustigt.
855 Het hoornvee vertoont zich onder eene niet minder dichtertelijke gedaante. De
onmetelijke groenende velden, door tweemaal honderdduizend runderen bevolkt, leveren
een aanblik op, dien men elders niet weêrvindt. Geen herders, geen honden; de kudden
hoeden zich zelve, of juist, zij worden gehoed door het water van de sloten, die de
velden afperken.

860 De veenen worden in het zuiden van Friesland gevonden, waar zij nu eens meren dan
weder grasvlakten hebben achtergelaten; nog doet dewind hier soms de golven woelen.
Het karakter der inwoners is eigenaardig. Men herkent eenen Fries aan zijnen
ongedwongen gang, aan zijn open gelaat, dat een' onafhankelijken geest kenschetst. In
alle tijden zijn de Friezen voor onbedwingbaar gehouden. Eene mannelijke, edele
865 vrijheidsliefde paart zich bij hen met eerbied voor het eens gegeven woord, met eene
strengte eerlijkheid aan eene degelijke zelfstandigheid en een' onbuigzamen wil.
Het is bijna onmogelijk, Friesland te hebben gezien, zonder van de Friezen te
spreken. Hare schoonheid is niet minder dan haar hoofdsieraad de beroemd. De
oorsprong van dien tooi heeft de oudheidkundigen langen tijd beziggehouden. Eertijds
870 droegen de Noordsche vrouwen, vooral de adellijke, gouden voorhoofdsiersels;
waarschijnlijk is deze soort van diadeem de oorsprong geweest van de zoogenaamde
ijzers, die heden ten dage bijna alle Hollandsche boerinnen dragen. Aan de
verschillende vormen van dit hoofdtooisel kan men het karakter der verschillende
provinciën herkennen. De keuze der nationale kleederdragt drukt inderdaad het gevoel
875 voor het schoone bij de volksstammen uit. In Noordholland zijn de gouden ijzers
langwerpig en plat; in Groningerland loopen zij uit in eene soort van bloem of bloem
vaas, in Overijssel eindigen ze in kegelvormige krullen, in Friesland in eene soort
van versierde knoop. De Friezen hebben, zoo als men hier zegt, twee stellen
hoofdijzers, het eene voor den grooten, het andere voor den kleinen dos. Willen zij
880 de persoon, die haar komt bezoeken, eere aandoen, dan zetten zij hare gouden platen
op. Dit hoofdsieraad is zelfs eene taal geworden. Wanneer een jongeling een huisgezin
bezoekt, om de hand van een meisje te vragen, kan hij dadelijk weten, waaraan hij
zich, ten aanzien der gevoelens, die hij inboezemt, te houden heeft, en wel zonder
dat er een enkel woord gewisseld wordt. Gaat het jonge meisje heen en komt zij met
885 hare diadeem gekapt terug, is dit een teeken, dat de minnaar aangenomen wordt; blijft
zij integendeel zonder dezen tooi om het voorhoofd voor hem zitten, dan heeft hij het
bewijs, dat zij zijne koningin niet zijn wil. Deze hoofdsiersels zijn zeer duur: zij
kosten tusschen de twee à drie honderd gulden. Zoo doende is de landbouwer, die vele
dochters heeft, wel genoodzaakt rijk te zijn. De gevoelens der Friezen hebben
890 overigens meer dan een' indruk in de zeden en de oudheden van het land achtergelaten.
Ik heb te Leeuwarden een paar gezien van die kousenbanden, welke de minnaars gewoon
zijn aan hunne bruiden ten geschenke te geven. Op dit zijden lint leest men
zinspreuken als de volgende: «banden des huwelijks; uwe zoete vreugd maakt alles
tusschen hem en haar gemeen! – De dood alleen kan u scheiden. Vereent steeds beider
895 harten. Ik merkte met evenveel belangstelling een' huwelijksknoop op: het was een
zakdoek, waarin de minnaar eenige dukaten aanbood aan haar, om wier hand hij aanziek
deed. Ontknoopte het meisje den zakdoek, dan stemde zij er in toe, zijne vrouw te
worden. Deze knoop behelsde ook een opschrift: «De liefde te dragen is geen leed, als
deze liefde in wedermin belooning vindt, maar heeft de liefde opgehouden, dan is alle
900 moeite vergeefs. – Looft den Heer!" Niet zelden ontmoet men eenvoudige Friessche
boerinnetjes, die voetjes en handjes als hertoginnen hebben. In hetzelfde museum

vindt men een' rijkgeborduurd en opgelegden meisjesschoen, dien men zeer goed voor het muiltje van Asschepoester zou kunnen houden. Het echte schoeisel van de Friezinnen is evenwel niet de schoen, maar de schaats. In een van meren doorsneden land heeft men door alle tijden heen de behoefte gevoeld, van op het door de winterkoude verstijfde water te gaan en te loopen. Deze kunst is zeer oud, want ik heb een paar beenen schaatsen gezien, die men gevonden had in een der hoogten, waarop de Friessche dorpen gebouwd zijn. Deze beenderen scheenen mij toe versteend te zijn. Zij werden aan den voet vastgemaakt met riemen en door middel van gaten, die men in de harde zelfstandigheid had geboord. Zulke overblijfselen van dieren zijn de eerste beginselen van de hedendaagsche schaats geweest. Thans bestaan er in Friesland verenigingen, in Engeland zou men zeggen clubs, van schaatsenrijders en rijdsters, even als er te Rotterdam en te Amsterdam clubs van roeijers en zeilers zijn. Als de Friezinnetjes schaatsen rijden, dan trachten zij niet naar sierlijke wendingen, maar zoo veel te meer naar snelheid. Dit is een trek van het nationale karakter, men let meer op het nut dan op de fraaiheid. Het levert buitendien eene aardige vertooning op, wanneer men deze schoone, moedige en deftige dochters van het noorden als schimmen over het ijs ziet zweven, het hoofd met goud en kanten getooid. Het is bij de jongelingen een zeer gezocht voorregt, de schaatsen aan de voeten van eene dezer landelijke koninginnen te mogen vastbinden. Het is waar, de jonge schaatsenrijdster beloont deze geringe dienst met eenen kus. Het winterleven maakt een belangrijk deel uit van de geschiedenis der Friessche zeden. Men heeft mij eene slede getoond, die het jaarmed 1793 draagt en wezenlijk kunstig bearbeid is. Het achterste gedeelte vooral is fijn beschilderd; men ziet er Mozes uit de rivier gered. Het onderste deel stelt den sterrenhemel voor. In dit kleine voertuig, dat rood en goud geverwd is en met Chineschen smaak is uitgesneden, bewoog zich eene jonge vrouw voorwaarts, door behulp van twee met ijzer beslagene stokken, en vloog over de bevrozene wateren even snel als de zwaan de ruimte doorklieft.

930 **[-8-, 5 augustus 1856, Groningen]**

De zeden van Friesland strekken zich met eenige veranderingen tot in de provincie Groningen uit. Als men op een' marktdag de stad Groningen bezoekt, dan zal men zeker getroffen worden door de schilderachtige kleederdragt der boeren. Deze weelde spuit voort uit eenen wezenlijken rijkdom, welke vooral voortvloeit uit het in de provincie Groningen bestaande regt van grondbezit, het beklemregt geheeten. Daardoor heeft de boer het altijddurend bezit van den grond. De verbeteringen, die hij op de gepachte velden aanbrengt, behooren hem toe. Zijne kinderen volgen hem op en oogsten de vruchten in van den arbeid huns vaders. Dergelijke waarborg heeft in de provincie Groningen aanleiding gegeven tot eene verbazende ontwikkeling van den landbouw en tot algemeene welvaart. Op dezen stoffelijken grondslag rust eene zedelijke opvoeding, die schaars elders zoodanig bestaat. Te Wehe, een gering dorpje, heb ik een museum van natuurlijke historie en een landhuishoudkundigen tuin aangetroffen. Deze inrigtingen zijn gesticht en worden onderhouden door drie honderd landbewoners. Voor het overige is het ons doel niet, hier de geschiedenis van de geestbeschaving in Groningen te schrijven; wij moeten onze nasporingen bepalen tot de rijkdommen die het uitgraven der veenen aan deze provincie heeft verschaft. Twee oude kolonien, Hoogezand en Sappemeer, kunnen ons een denkbeeld geven van de wijze, waarop het uitdelven van den turf een oorspronkelijk woesten grond van gedaante doet veranderen. Nog in de zestiende eeuw was Hoogezand eene dorre onbewoonde streek. De naam alleen van Sappemeer toont een oud moeras aan. Daar strekte zich een ontzaggelijk meer uit, waarschijnlijk gevormd door bevoeiing van het regenwater als in eene diepe kom. Geene woningen, mensch noch vee, alleen watervogels en wilde dieren vond men er. Dat alles bood een fantastisch en onheilspellend schouwspel aan, het de water borrelde met geraas in het meer op; daarom noemde men 't «het Duivelsmeer». De wolven waren hier nog zóó menigvuldig, dat, gelijk een geschiedschrijver verhaalt, zij in 1223 al verscheurden wat hun tegen kwam en zelfs de lijken opgroeven. Het gekwaak der kikvorschen, vermengd met het gehuil der hongerige wolven, met de klagten van het damhert, met het droevig geschreeuw van den vos, had rondom deze verlatene plaatsen vrees en schrik verspreid. Eeuwen lang heerschte er aan de oevers van het meer eene onafgebrokene doodsche rust. Eindelijk drong het werk van den mensch in deze eenzame streken door. Nadat men lang over het bezit van den grond had getwist, stond de stad Groningen, welke meester was geworden van de landerijen in de nabijheid van het meer, die bij gedeelten aan de bewoners der kolonien af. Zij liet kanalen graven, die de moerassen en het meer zelf doorkruisten. Door deze kanalen, met kunst geleid, liet men het water in de Zijpe en andere rivieren van de provincie uitloopen. Den 26 Maart 1628 voer het eerste turfschip door het groote kanaal, en weinig dagen later reed de

eerste wagen met dezelfde brandstof beladen over den weg dien men langs de vaart had aangelegd. Men was begonen met zeer armoedige huisjes in deze onvruchtbare velden te bouwen; weldra nam de arbeid van het doorsteken en uitgraven aanmerkelijk toe. De 970 turf hield niet op, de van de Vereenigde Provinciën afgescheiden gewest met schatten te overladen. Schoone buitenplaatsen vervingen de hutten en moerassen. Elk uitgegraven veen veranderde in bouwgrond, waar rogge, boekweit, haver en later aardappelen welig op tierden. Het bouwen en ontginnen ging steeds voort, hoewel men meer dan één hinderpaal ontmoette. Verscheidene malen werd het werk gestaakt. Na elk 975 gedwongen oponthoud zeiden de kolonisten met echt Bataafsche koelbloedigheid: Wij zullen maar op nieuw beginnen» en aldus schonken zij langzamerhand het leven aan een onbebouwd grond. Teregt is men verbaasd over den voortgang dezer onderneming, op een tijdstip toen het geld schaars was en het den mensch aan werktuigen ontbrak, waarover hij heden beschikt, om zijn arm met meerdere krachten te wapenen. De mannen 980 van de zeventiende eeuw hadden echter twee groote hoedanigheden: standvastigheid en opoffering. Wanneer men na twee eeuwen ziet wat zij hebben verrigt, wanneer men getuige is van de gevolgen hunner overwinning, en men berekent hoe vele beletselen zij al moesten te boven komen, dan welt er in ons hart een gevoel van bewondering op voor de eerste bewoners van dien bodem. Eene bloeiende bevolking, eene altoos 985 durende beweging van wagens, rijtuigen en schepen, eene in andere gedeelten des landschaps ongekende menigte gebouwen en lusthuizen, welke op eene plaats verrijzen, waar vroeger slechts stilstaand water was en dorre heide, dat alles is eene eerezuil, die menschelijke volharding zich heeft gesticht.

De bevolking dier kolonien was zeer gemengd. In het de begin stroomden bewoners uit 990 alle Vereenigde Provinciën en zelfs uit vreemde landen naar de plek, waaraan zij een nieuw bestaan zouden verschaffen. Later zochten de vlugtelingen uit den Paltz en Zwitserland in deze oorden eene schuilplaats, welke hun vaderland hun weigerde. De godsdienstige vervolgingen hielden niet op, deze nijvere en krachtige kolonien van nieuwe inwoners te voorzien. Israëlitische huisgezinnen vestigden zich daar, even als 995 eertijds hunne voorvaders in de woestijn. Later kwamen, op hun voorbeeld, de Duitschers van het Luthersche geloof. De tijd wischte weldra dat verschil van oorsprong uit, en van zoo vele vreemde bestanddeelen, die den grondslag wierpen tot eene nieuwe maatschappij, behielden de kolonisten slechts eene vrucht, de 1000 verdraagzaamheid. Het is bemoedigend, als men al deze godsdienstige secten in de beste eendragt ziet leven. De bevolking van Hoogezand en Sappemeer onderscheidt zich ook door een' geest van zelfstandigheid. Zij toont zich zeer onbevooroordeeld, is niet zoo tegen het de nieuwe gekant, louter omdat het nieuw is. Liefde tot den 1005 arbeid, ondernemingsgeest, eene volharding, welke zich door niets laat afschrikken of ontmoedigen, deze hoedanigheden bragten de inwoners op het gebied van de nijverheid. Het vervoer van den turf gaf aanleiding tot eene belangrijke scheepvaart, en deze weder tot het bouwen van schepen. Eerst gebruikte men tot dat doel kleine vaartuigen, welke steeds grooter werden, naarmate de handel zich uitbreidde. Tegenwoordig 1010 bezitten de kolonien van de provincie Groningen werven, waar aanzienlijke vaartuigen worden gebouwd. Deze schepen zeilen naar de groote havens en de voornaamste zeesteden van Europa, vooral naar het noorden, ook naar Petersburg. Zij wagen zich zelfs in de wateren van de Levant en bezoeken Amerika. Het is verwonderlijk, dezen voorspoed ter zee in het midden van eene voormalige heide te zien ontluiken. Men behoeft niet te denken, dat de aardrijkskundige ligging er toe zou hebben medegewerkt, om te midden van het land dien lust voor het zeewezen aan te wakkeren: de natuur heeft er niets 1015 voor gedaan, maar de ondernemingsgeest, welke geheel de bevolking bezielt, heeft de plaats vervangen van de nabijheid der zee. Indien men op deze werven, in het binnenste van het land gelegen, geene grootere schepen bouwt, dan komt het niet door gebrek aan geld of nijverheid; de reden is, dat er geen geschikt kanaal bestaat, om schepen van grooten omvang in te nemen. De gewone schepen hebben reeds met allerhande 1020 moeilijkheden te worstelen, eer zij de zee bereiken. De stad Groningen dwong tot nu toe, in het belang harer eigene werven, de schepen, die in de kolonien gebouwd waren, zonder masten onder hare lage onbewegelijke bruggen door te gaan; de schepen werden in de stad zelve van mast en touwwerk voorzien, hetgeen voor de plaatselijke bewoners een tak van nijverheid en voorspoed uitmaakte. Thans echter is de stedelijke dwang 1025 overwonnen; men begint draaibruggen te maken, en weldra zullen de vaartuigen niet de masten op door de stad stevenen. De ijver der kolonisten ruimt alle zwarigheden uit den weg. Toen er voor eenige jaren sprake was, in Holland meer onbekrompene wetten op de scheepvaart in te voeren, konden de meeste nationale sloopstimmerwerven geene ? rees onderdrukken; maar deze kolonisten riepen: Ontsluit de zeeën, wij zullen de 1030 mededinging wel volhouden». En inderdaad zij hebben met goed gevolg mede-bedongen. Eene groote zedelijke ontwikkeling rust op deze stoffelijke welvaart.

[-9-, 6 augustus 1856, Hoogezand -1-]

- 1035 Da heer Blaupot ten Cate, lid der Tweede Kamer, heeft een paar jaren geleden eene opzettelijke voorlezing gehouden en naderhand met eenige bijlagen uitgegeven over de opkomst van de veenkolonien Hoogezand en Sappemeer. Daaruit en uit eenige andere bronnen ontleenen wij nog eenige bijzonderheden tot aanvulling van het overzicht des heeren Esquiros.
- 1040 De eerste bron van welvaart is hier zonder twijfel de afvoer van tot turf vergraven veen. De heer Blaupot ten Cate brengt eene lijst bij der resolutien en plakaten van Groningen deswege, gelijk door den heer de Sitter, vroeger zelf rentmeester van de veenen, in druk is medegedeeld. Allerbelangrijkst (zegt hij) is die lijst, al ware 't alleen, om daaruit de bedrijvigheid van onze voorvaderen te doen blijken; eene bedrijvigheid, die toch eerst enkel door eene behoorlijke kanalisatie kan ontstaan en
- 1045 die ook nu nog van zoodanige kanalisatie, bijv. in de provinciën Drenthe en Overijssel, het gelukkig gevolg kan zijn. Nu eens loopen die plakaten over de schutenschuivers en hunne privilegiën; dan weer over de turf wagens, turfaccijnsen, het aan de snee brengen, de overlaten, watermolens, tillen, mestpacht, verbod van turfmol, schuitenschoonsel enz. in de diepten te werpen, en wat dies meer zij.
- 1050 Natuurlijk vereischte deze arbeid vele vlijtige handen, en, ofschoon men wel eens tegen groote bezwaren had te worstelen, bijv., van een' grooten veenbrand te Sappemeer, reeds in 1687, en van dergelijke ramp ten jare 1751, in de Burger-Compagnie de toenemende welvaart was niet alleen te bespeuren door de verandering der geringe woningen, aanvankelijk opgeslagen, in aanzienlijker en fraaijer verblijven,
- 1055 maar ook door eene sierlijker kleederdragt. De Hoogezandster of Sappemeester schoone was meer dan eene eeuw geleden, des Zondags vooral, ó zoo netjes, in haar jak van vijfschaft, grein of saai, rok van gestreepte Friesche baai, voorschoot van tierentein, met een rond zilveren of gouden slotje, op een getakt fluwelen bandje gehecht, om den bals; een kort mutsje met plooijen over het zilveren oorijzer, dat
- 1060 met kleine gouden of zilveren stiften voorzien was; den groote stroohoed op het hoofd, versierd met blaauwe afhangende linten, waaraan een gouden haak en oog. En toen er later nog een kort manteltje van hemelsblauw laken bij kwam, ziet, zij hadden wel durven mededingen tegen de dames, met hare mantilles van den tegenwoordigen tijd. Ook de jonkman, die om haar vrijde, wat was hij deftig
- 1065 uitgedost, in zijnen korten strikbroek van trijp, met lussen en een paar koppel knopen van zilver; in zijne IJslandsche hozen en riemschoenen, met zijn stalen ketting aan 't zilveren horologié; prijkende, niet in eene kiel van bruin schoedegoed of vijfschaft, zoo als verder achteraf in de Woldstreek of 't Oldambt, maar in een lakensch schippersbuis, waaronder de gladde damasten hemdrok, geboord met passement
- 1070 en bezet met zilveren knopen, terwijl gouden knoopjes in den hemdskraag het dunne doelde om den hals versierden!»
- De schrijver gevoelt alle leed dat hij, na dit tafereel, tot meer prozaische bijzonderheden moet afdalen; doch, hij schreef geen roman, en toch werken de romanschijvers mede grootelijks door de contrasten.
- 1075 Een andere oorzaak van de welvaart in deze streken vindt bij namelijk, in den landbouw en de gunstige daartoe geopende gelegenheid ter bemesting. Om de onteigeningen alhier te bevorderen, had de stad Groningen deze gronden tot zeer aannemelijke voorwaarden afgestaan. De pachters konden gedurende acht jaren geheel kosteloos van den grond partij trekken; eerst dan hadden zij een' pachtprijs te betalen, die zeer laag was en door goemannen werd bepaald. Daarenboven hadden zij de
- 1080 vrijheid, om, gedurende tien jaren, de bemesting geheel kosteloos uit de stad te balen, mits men de vergravene veenen dadelijk weder slechte en, zoo veel doenlijk was, te lande maakte, om tot zaai- of weiland, of plantinne, gebruikt te worden. Hierdoor konden reeds in 1636 de veenplaatsen van het Achterdiep onder Sappemeer als
- 1085 tot bebouwen geschikt, worden verhuurd. Daar de meststof hier steeds, wegens de grondsoort, eene hoofdvoorwaarde van de cultuur bleef, was de stad Groningen vooral op dit punt indachtig. Men bereidde hier den grond, buiten eenige plantsoenen van houtgewas, zoowel tot bouw als weiland, maar meest tot bouwland. Grasland werd niet veel aangehouden, zoodat de veeteelt steeds van minder belang bleek. De gewassen,
- 1090 welke men hier na de ontginning het eerst teelde, waren vooral rogge, boekweit, haver en later aardappelen. Omstreeks het midden der vorige eeuw werd ook de zomergerst in de rij der gewassen opgenomen. De vlasteelt werd ook wel beproefd, maar is niet doorgezet, ofschoon in de laatste jaren weer proeven genomen zijn, welke boven verwachting uitvielen, en waarvan het te wenschen is, dat zij verder gelukkig mogen
- 1095 worden vervolgd, omdat die teelt aan zoo vele handen, uit den geringen stand, werk verschaft. Met zomer-koolzaad is men mede in deze laatste jaren gunstig geslaagd. Maar vooral de aardappelenteelt heeft hier eene aanzienlijke rol vervuld. De

veenkolonien waren de eerste plaatsen, waar men ze in deze provincie heeft
 1100 aangekweekt. Zij zijn waarschijnlijk door arbeiders uit Duitschland hier overgebracht,
 tegen of kort na het midden der vorige eeuw. Van daar, dat ze in den beginne ook met
 een basterdwoord, «kartoffels», geheeten werden. Deze teelt wakkerde reeds in
 diezelfde eeuw bijzonder aan. In 1800 werden alleen naar Hamburg 200,000 zakken
 aardappelen uitgevoerd, die alle in de kolonien van de provincie Groningen worden
 1105 verbouwd. De aardappelfabrieken, sedert het laatste twintigtal jaren in de kolonien
 opgericht, hebben dien bouw nog meer bevorderd. In 1839 leverde deze provincie 500,000
 mud aardappelen op; natuurlijk is de daarop gevolgde ziekte voor deze cultuur zeer
 noodlottig geweest, maar de aanwas daarvan hield toch aan: in 1855 werden hier, van
 6352 met aardappelen bebouwde bunders, niet minder dan 744,275 mud ingezameld of ruim
 1110 117 mud per bunder. Het de vervoer van turf, gelijk later van aardappelen, riep van
 zelf de scheepvaart in wezen en deze wederom den scheepsbouw, in de kolonien; eerst
 voer men slechts met zoogenaamde snabben, pramen en tassen, in de turfvaart; later
 bezigde men tjalken, die steeds grooter werden, naar mate de vaart zich verder
 uitbreidde. Wij hebben vroeger reeds gezien, dat de scheepstimmerwerven van hier
 reeds hare handelsbodems eene plaats doen innemen, niet alleen naar het Noorden en de
 1115 Levant, maar dat sommige daarvan ook Amerika beginnen te bezoeken, het de is
 volstrekt niet vreemd, dat hier uit Holland bestellingen worden gedaan en aandeelen
 genomen.

Volgens het jongste verslag van den staat der provincie Groningen, waren er in 1855
 1120 aldaar 84 scheepswerven, waarvan 8 in Sappemeer en 8 in Hoogezand; telde men in die
 provincie 96 schoonerschepen, galjoten of koffen en kleine zeeschepen, metende 7383
 roggelasten; van die schepen behoorden er 30, waaronder 6 zeeschepen, in de beide
 kolonien, en dus nagenoeg een derde gedeelte van het getal der provincie, en wat den
 inhoud betreft, deze beliep 2687 lasten, of mede een derde. Aldaar, gelijk in andere
 1125 plaatsen van Groningen, zijn vereenigingen opgericht om in de behoefte aan
 scheepsbemanning te voorzien, daar vrij algemeen de klacht over gebrek aan scheepsvolk
 werd gehoord. En dat deze klacht niet ongegrond is, wordt, behalve door de verhoogde
 gagien, nog bewezen doordien men op schepen, met eene bemanning van 7 of 8 koppen,
 niet zelden 5 of 6 vreemdelingen telt. In 1855 is door de bedoelde vereenigingen een
 40tal jongelieden tot de scheepdienst geplaatst.

1130 Nopens de bezwaren, tot dusverre bestaan hebbende om uit de veenkolonien naar zee te
 komen, leest men meer in de bijzonderheden:

Niet de lust en ondernemingszucht, maar alleen de gelegenheid ontbreekt tot nog toe,
 om grootere schepen voor nog verders vaart te bouwen. Men ondervindt het gebrek aan
 een voldoende kanaal, om zulke schepen naar zee te brengen. Niet alleen dat zij eerst
 1135 in de stad Groningen kunnen worden opgetuigd, maar ook de onopgetuigde grootere
 schepen worden met veel moeite en martelen, wegens de bruggen en bogen, door de stad
 gebracht, om dan eindelijk in de zee te komen langs de Hunse, waarvan de monding
 minder geschikt is, omdat de banken verlopen, terwijl Delfzijl en de Eems veel
 geschikter zouden zijn, indien men daar slechts langs een behoorlijk kanaal kon
 1140 komen. De scheepsbouwmeesters J. A. Hooites en J. V. van der Werff hebben de Hooge
 Regering op dit gebrek in de kanalisatie aandachtig gemaakt. Er worden ook inderdaad
 pogingen in het werk gesteld, om zulks op de eene of andere wijze te verbeteren;
 pogingen, door Regering en door de Provinciale Staten ondersteund. 't Is te wenschen,
 dat deze pogingen mogen gelukken. Dit zou een zegen zijn voor deze plaatsen niet
 1145 alleen, maar ook voor de geheele provincie, voor Stad zoo wel als Lande, en voor het
 geheele Vaderland; want lijdt het geheele ligchaam, als één lid lijdt, ook het
 geheele ligchaam deelt in den welstand van dat ander lid.

Men zou kunnen zeggen: maar waarom worden er geene werven opgericht voor zwaardere
 schepen, op meer geschikte plaatsen, korter bij zee, waar men minder tegen zoodanige
 1150 moeilijkheden te kampen heeft? En inderdaad, een der scheepsbouwmeesters te
 Hoogezand, H. Meursing, heeft dit gedaan en daardoor bloei gegeven aan Nieuwendam,
 tegenover Amsterdam gelegen. Het is echter natuurlijk, dat niet iedereen even goed
 van zijn' geboortegrond kan vertrekken, en door zulk eene algemene landverhuizing van
 1155 scheepshouders zou bij eene gedeeltelijke verplaatsing van bloei, de zaak hoogst
 waarschijnlijk toch niet zoo goed gelukken, ten minste niet wat de algemeene
 medewerking betreft. Te Hoogezand en Sappemeer werkt wel niets tot den scheepsbouw
 mede wat de plaatselijke gesteldheid aangaat, maar hier werkt alles mede door den
 geest, die de geheele bevolking bezielt. Die bevolking toch kenmerkt zich door eene
 werkzaamheid, eene volharding en moed, om te durven ondernemen, welke bij de
 1160 ingezetenen der zoogenaamde kolonien in deze provincie inderdaad in het oog valt.
 Om te toonen, dat ik niet partijdig spreek en niet, als plaatsgenoot, te zeer met
 deze bevolking ingenomen ben, laat ik hier volgen de getuigenis van een anderen
 schrijver, den heer H. Dijkema, die in zijne *Proeve van eene Geschiedenis der*

1165 *landhuishouding en beschaving in de provincie Groningen*» 1851, blz. 325 en 390, het
 volgende zegt: « Meermalen is de opmerking gemaakt, dat men in deze veenkolonien,
 over 't algemeen, meer nijverheid, eene grootere zucht tot eigen onderzoek bespeurt,
 1170 alzoo meer bevrijd is van vooroordeelen en slaafsche navolging, om het oude uit deur
 te behouden, en dus ook meer vooruitgang in de verschillende takken van bestaan dan
 als van onbevooroordeelde landgenooten over de kolonisten hooren vellen. Eene
 eigenaardige reden daarvoor bestaat in de bevolking zelve. Zij bestond uit lieden,
 welke zich in deze oorden nederzetterden, uit verschillende plaatsens, provinciën en
 landen. Ieder bragt zijne eigene gewoonten, kennis en denkbeeld mede, en bij dit
 1175 alles ook den prikkel, om door vlijt en bekwaamheid in zijne onderneming te slagen.
 Onder zulk eene bevolking is de mededeeling van denkbeelden belangrijkeren het
 beproeven van de nieuwe mededeelingen meer aantrekkelijk dan elders. Hier wordt de
 zucht naar vorderingen in de verschillende takken van het bedrijvige leven krachtiger
 opgewekt, en zonder schroomvallige geheimhouding of het bekrompen vasthouden aan 't
 1180 oude, het meer vrijzinnige leven ontwikkeld, 'twelk de Duitschers zoo eigenaardig
Gemeingeist noemen.
 't Is geene losse en geestdriftige, maar weloverlegde en volhardende
 ondernemingszucht, welke de bewoners der kolonien, ook nu nog, even als hunne
 vaders, kenmerkt. Van daar het belangwekkend verschijnsel, dat, na de Fransche
 1185 overheersching (onder welke overheersching nieuw gebouwde schepen hier op werven zijn
 vergaan, en eindelijk voor brandhout zijn verkocht), op plaatsens, midden in het land
 gelegen, zoo als hier, te Veendam en Pekel-A, de scheepbouw en scheepvaart zich
 konden herstellen, terwijl zij in vele vroegere bloeiende steden van Holland en
 Friesland blijven kwijnen. Van daar, dat men hier de nieuwe, onlangs ingevoerde
 1190 scheepvaartwetten niet vreesde, nadat men de zaak van vele kanten had beschouwd en
 nagegaan.

[-10-, 7 augustus 1856, Hoogezand -2-]

1195 Eenige statistieke bijzonderheden nopens deze kolonien vinden hier nog plaats.
 De burgerlijke gemeente van Hoogezand omvat, behalve eigenlijk Hoogezand, ook nog de
 buurten Martenshoek, Kalkwijk, Foxhol, Wolfsbarghe, Nieuwe- of Groote Compagnie en
 Vossenburch, en daarenboven een gedeelte van de kolonie van Kiel of Windeweer en Lula,
 en de dorpen Kropswolde en Westebroek. Zij beslaat, volgens het kadaster, eene
 oppervlakte van ruim 5794 bunders. Buiten Kropswolde en Westebroek, heeft de
 1200 eigenlijke kolonie eene oppervlakte van ruim 2338 bunders.
 De burgerlijke gemeente van Sappemeer bestaat uit de kolonie van dien naam, de
 kolonie van Kleinemeer, gedeelten van de Borger- en Trips-Compagnie en de buurten
 Achterdiep en Jagerswijk. Hare oppervlakte bedraagt, volgens het kadaster, ruim 120
 bunders.
 1205 Wat dus, eigenlijk, in den striktsten zin, kolonie is van Hoogezand en Sappemeer, c.
 a., beslaat ruim 5658 bunders.
 Men telt in beide kolonien, onder anderen, 30 stoffenverwerijen, perserijen enz.; 5
 touwslagerijen, 3 ankersmederijen, 6 leerlooierijen, 13 weverijen, 3 zeilmakerijen,
 8 koren- en pelmolens, 6 houtzaagmolens, waarvan 1 met stoom, 3 ijzergieterijen, 31
 1210 1210 boekverkoopers, 112 tappers, enz.

De bevolking, op 31 Dec. 1855, beliep:

Mann.g. Vrouw.g. Totaal.

Hoogezand . . . 3245 3211 6456

Sappemeer . . . 1702 1700 3402

1215 4947 4911 9858

Hoe die bevolking in deze eeuw vermeerderd is, blijkt uit de volgende opgaven; zij
 bedroeg in:

	Hoogezand.	Sappemeer.	Tot.
1815	4621	2375	6996
1220 1825	5386	2628	8014
1835	5461	2799	8260
1845	5958	3068	9026
1855	<u>6456</u>	<u>3402</u>	<u>9858</u>
Vermeerdering in 40 jaren	1835	1027	2862

1225 Het getal huizen beliep op 1° Januarij 1854 te Hoogezand 785, dat der huisgezinnen
 1286; te Sappemeer 516 huizen en 750 huisgezinnen.

Het getal der scholen is eene voor middelbaar en tien voor lager onderwijs. De
 eerstbedoelde is de zoo gunstig bekende inrigting te Hoogezand, van den heer L.

Dikema.

- 1230 Als men deze bijzonderheden nagaat, en deze bloeiende streken, met een' terugblik vroeger, aanschouwt, is het dan wonder, dat daarvan werd getuigd, dat zij een toonbeeld uitmaken van hetgeen menschelijke vlijt en volharding vermogen. De rijen huizen te Hoogezand worden reeds afgewisseld door kleine buitenplaatsen, en in beide kolonien heerscht eene drukte van doortrekkende vaar- en rijtuigen van en naar
- 1235 Groningen en het Oldambt, door al hetgeen dit oord een der fraaiste en aangenaamste van de provincie is geworden.
Ja, gewis, denken wij hierbij terug aan de vorige dagen, toen men hier niets aanschouwde dan water en heide, dan mogen wij wel op dezen grond, met eenige verandering, toepasselijk maken wat een bekend en groot dichter gezongen heeft:
- 1240 En Neêrland zag verbaasd het rijzend wonder wassen,
Het ongekend kleinood, verholen in moerassen,
Uit veen en dras geweld, dat, onbevlekt en schoon,
Welhaast als keurgesteent' zou fonklen aan zijn kroon.
- Bij deze schetsgewijze medegedeelde bijzonderheden over de Groningsche veenkolonien, 1245 waardoor het geheele gewest zulk eene groote beteekenis heeft erlangd, zal het niet van onpasse worden geoordeeld, er op te wijzen, welke nieuwe ontwikkeling dat gewest tegemoet treedt, indien groote verbeteringen in de waterstaatswerken en de aanleg van eene spoorweglinie, aldaar worden uitgevoerd. Wij kunnen niet beter, dan te dezen aanzien met eenige bekorting, de woorden mede te deelen, waarmede de Commissaris des 1250 Konings onlangs de Staten van Groningen toesprak:
- « Hoe voordeelig (zeide hij) onze landbouw in het verlopen jaar geweest is, kan ons verslag bewijzen. De landerijen onder den ploeg, en dus graslanden en klavervelden, noch ook de veestapel medegerekend, hebben eene waarde geproduceerd van twintig 1255 millioen guldens, – meer dan honderd schepen 's jaars bouwen wij voor de groote vaart; – denkt daarbij aan den handel, de fabrieken, de veenderijen en de andere takken van volksvlijt en nijverheid – en gij zult het met mij niet overdreven achten, wanneer wij de productie van ons gewest schatten op eene waarde van meer dan 30 millioen guldens.
- « En toch meen ik niet te dweepen, wanneer ik geloof, dat dit cijfer voor 1260 verdubbeling vatbaar is, wanneer de wijsheid der Regering zamenwerkt met de veerkracht en den moed der ingezetenen.
- « Aanzienlijke polders van land, zoo vruchtbaar als men ergens in de wereld vinden kan, kunnen ontstaan in den Dollard, aan de Wadden en aan het Reitdiep.
- « Duizende bunders woeste grond in Westerwolde, het Westerkwartier en de Veenkolonien 1265 zijn geschikt, om in vruchtbare dreven te worden herschapen. de
- « Aanzienlijk kan het productief vermogen worden vergroot in al onze gauën, wanneer men ze waarborgt tegen overlast van water ten allen tijde en onder alle omstandigheden. Wij kunnen dat, als wij het ernstig willen, en wij willen dat, omdat het een pligt is, die ons bekoort.
- 1270 « Onze handel, onze scheepvaart en ons fabriekwezen, voor welke uitbreiding op groote schaal zijn zij niet vatbaar!
- « De meesten uwer hebben gewis Bremen en Hamburg gezien. Wie, die ze zag, was te Hamburg niet opgetogen bij het aanschouwen van die drie dubbele lange rij van driemasters, van wier toppen waaijen, de vlaggen van alle handeldrijvenden natien, 1275 die gestadig naar en van die stad voeren de voortbrengselen des bodems en der volksvlijt van alle hemelstreken.
- Wie aanschouwde niet met verrukking te Bremen de rijkdom, dien zijn handel en scheepvaart schiep.
- « Liggen wij, vraag ik, dan verder van de Noordzee dan Bremen of Hamburg – kennen 1280 onze schippers minder goed dan onze Duitsche naburen den weg op den Oceaan? Zijn onze kooplieden minder bekwaam, minder ondernemend, minder moedig dan zij?
- « Neen! zeker neen!
- « Voert de diepte van de Eems voor Delfzijl door tot in de havens van Groningen en gij zult de voorwaarde hebben geschapen, onder welke deze stad zich tot den rang van 1285 Hamburg en Breinen verheffen kan.
- « Toch niet!
- « Nog eene voorwaarde is daaraan verbonden, 't is die van een spoorweg. Het is niet genoeg, dat wij door de zee in gemeenschap staan met al de werelddeelen – door een' spoorweg moeten 'wij' ook in verbinding staan met alle deelen van het vasteland.
- 1290 « De arbeid, die u wacht, mijne heeren, staat met deze gedachten in het naauwste verband.
- « Omgordt u daarbij met beleid en met moed, en deinst niet terug voor de grootte van de kosten. Als uwe werken tot het doel voeren, betaalt gij ze nitji, ligt te duur.
- « Duur of niet duur vindt zijne oplossing niet in de hoegrootheid van het cijfer,

- 1295 maar in de verhouding van de uitgave tot de uitkomsten, of de waarde, die men verkrijgt.
 « De werken, die bij u in behandeling zijn, niet van voorbijgaanden of tijdelijken aard, zij moeten eeuwen duren. Overweegt daarom langzaam, en hebt gij besloten, voert dan snel uit. Laat u niet jagen door de opmerking, dat hier met passen en meten de
- 1300 tijd zou worden versleten, of door het drijvend woord: "Steekt de spade in den grond. « Men zal later niet vragen, hoe lang men heeft gemeten, onderzocht, berekend, vergeleken en overvol maar hoe doelmatig het werk is, dat men heeft gewrocht. In het gebied des tijds heeft een jaar geen span lengte! Die tijd is niet verloren, welken men besteed" heeft aan naauwgezet onderzoek en ernstige overweging.
- 1305 « Gelukt het u, mijne heeren, en het zal u gelukken, geloof ik, Groningen's waterstaat te doen beantwoorden aan de eischen en de behoeften van landbouw en scheepvaart beide, dan zal men op u mogen toepassen:
 » Bloemen verwelken en kruisen vergaan;
 » Maar 't werk van den nuttigen man blijft bestaan.
- 1310 Van de provincie Groningen tot de provincie Drenthe neemt alles in eenige uren een ander aanzien (spreekt nu weder de heer Esquiros). Gij ontmoet niets dan eindeloze heidevelden. Toen ik ze bezocht, waren deze heidegronden in bloei. Een donker rood bedekte de oppervlakte van een zwartachtigen grond. Deze dorre plantengroei verheugt te blikken nut van eenen landhuishoudkundige, maar heeft voor de oogen des
- 1315 kunstenaars eene eigenaardige bekoorlijkheid, die niet door de weligste landouwen wordt geëvenaard; voor het overige moet men niet vergeten, dat wij ons in Holland bevinden, waar men zelfs de nietigste geschenken der aarde niet versmaat noch verwaarloost. De inwoners van Drenthe snijden de heide af en maken er bezems van. Op deze onafgebakende heidegronden grazen kudden van achttien honderd à twee duizend
- 1320 schapen, die aan de hoede van een' enkelen herder zijn toevertrouwd. De groene heide wordt door de schapen kaal geschoren, de heidebloemen zijn de buit der bijen. Deze bijen worden uit de provincie Groningen overgebracht. Wanneer het raapzaad heeft uitgebloeid, komen zij op de bloeiende heidevelden en akkers met boekweit, honig zuigen. De gewoonte, om de bijenkorven te verplaatsen naar gelang der verschillende
- 1325 jaargetijden en naar mate van den bloei der gewassen, is in Holland algemeen. Ik heb op de Zuiderzee reizende bijen ontmoet, welke, over de zee in schuiten werden overgebracht, en dus de verschillende landerijen van Holland gingen bezoeken, naar gelang deze zich met hunnen feestdos tooiden.
 De heiden van Drenthe zijn onafzienbare vlakten; de eene heide schakelt zich aan de
- 1330 andere. Op deze naakte verlaten velden treft men bijna geene boomen aan. Steppen van dwergachtige eiken welke in grootte kleine heesters niet te boven gaan, doen evenwel aan het vroegere bestaan van bosschen gelooven. Wat tegenwoordig den groei van het hout belet op die velden, welke eertijds door hoogstammig geboomte overschaduwd werden, is het schaap. Dat onschuldige dier ontziet niets. De schapen met hun
- 1335 vergiftigd bekje, zoo als de boeren zeggen, verwoesten de kiem en het spruitje der boomen dat de wind er heeft gezaaid. In deze droevige vlakten, waar patrijzen, hazen en hoenders den reizigers alleen meer het denkbeeld van leven geven, verheffen zich op zekeren afstand van elkander de wier oorsprong eenigen aan de Celten, door anderen aan de Germanen wordt toegeschreven. Deze naakte of met wild gewas bedekte hoogten
- 1340 houdt men voor graven. De landbouw heeft er reeds verscheidene vernield. In het binnenste dezer *tumuli* heeft men grove aarden potten, verkalkte beenderen, bijlen uit vuursteen, beitels, hamers, zagen, gebrokene pijlen, ringen die men gelooft dat tot munt gediend hebben, steenen om het graan te vermalen en amuletten gevonden. Ik heb deze verschillende voorwerpen kunnen bezigtigen in de musea van Friesland, Overijssel
- 1345 en Drenthe. Die steenen timmermansgereedschappen, in het grove, naar onze tegenwoordige zweemende, die wapenen, dat huisraad, eenige overblijfselen der nijverheid van een volk dat ons geene andere geschiedenis heeft nagelaten, vindt men in de meest verwijderde en verschillende streken, tot zelfs in Japan, en men schrijft er den oorsprong van toe aan een geslacht, dat verloren isgegaan. Deze geschiedenis van den arbeid van een vergeten volk hecht zich zwaarmoedig aan de veengronden in
- 1350 Drenthe, wier natuurlijke geschiedenis tot dusverre niet minder duister is. Te midden dezer eentoonige velden, die elkander steeds opvolgen, vindt de mensch overal in en rond zich het opeindige, het geheimzinnige. Wat erop dien raadselachtigen grond nog evenmin ontsluiterd, nog meer onverklaarbaar voorkomt, 't zijn de *hunnebedden*. Het is bijna niet mogelijk deze oude Celtische grafgestichten zonder aandoening te beschouwen. Deze steenen zijn niet uit Nederland afkomstig; het zijn blokken, die, al drijvende, door de ijsschotsen zijn aangevoerd. Alles is ontzaggelijk in het bestaan van deze cyclopische overblijfselen, zoowel de
- 1355 gebeurtenis, die ze op den bodem van dit land nederlegde, als de hand, die ze heeft opgenomen. Men kan ter naauwer nood begrijpen, hoe men er, zonder behulp van
- 1360

hefboomen en werktuigen, waarover de nijverheid thans beschikt, in heeft kunnen
 slagen, zulke blokken zamen te brengen en op elkander te plaatsen. De Drentsche
 boeren, die deze grafgesteenten zien, wier oorsprong hun onbekend is, gelooven dat
 1365 hun land eertijds is bewoond geweest door reuzen, die deze steenen op hunnen rug
 hebben aangebragt. De waarheid hiervan is, dat bij de oude Noordsche volken kracht
 den grootsten trots uitmaakte, en dat zij hunnen voorbijgang op de aarde hebben
 willen schetsen door gedenk teekenen, wier ontstaan men aan halfgoden zou kunnen
 toeschrijven. Ook hebben de Latijnsche schrijvers, die van de hunnebedden hebben
 1370 gesproken, ze inderdaad werken van Hercules genoemd. De bestemming van zulke
 gedenkteekenen is niet minder geheimzinnig dan hunne herkomst. Eene groeve, die men
 dikwijls in den steen aantreft, heeft de meening doen opvatten, dat deze het bloed
 der dieren zou hebben ontvangen, en dat de hunnebedden tot offeraltaren zouden hebben
 gediend. Algemeen denkt men, dat het grafgestichten zijn. De Bijbel leert ons, dat de
 1375 oude volkeren gewoon waren, ter vereeuwiging van zekere gebeurtenissen, steenhoopen
 op te werpen. Zoo zouden ook de hunnebedden te gelijkertijd herinnerings-teekenen en
 graven kunnen zijn. Er bestaan in Drenthe vijftig zulke steenhoopen, uit ruwe blokken
 samengesteld. Men heeft mij eene gansche kerk en verderop een klokketoren, den toren
 van Emmen, getoond, die opgericht zijn uit de puinen van deze aloude en reusachtige
 1380 steenblokken waarop ik mij nederzette, een vogel dien ik opschrikte zong in de
 takken. Met den blik in het schouwspel der natuur en de gedachten in den nacht der
 eeuwen verloren, verwijdert men zich ongaarne van deze plekken, die den geest in
 gepeins doen verzinken.
 Midden in de heide-woestijnen verheft zich nu en dan tusschenbeide eene wezenlijke
 1385 oasis, waar riviertjes vloeijen, waar zich groene weiden uitstrekken, waar boomen
 hunne takken spreiden: meestal is een dorp het de middelpunt van zulk een'
 bevoorregten grond. De ontginning is reeds tot een hoogen trap van ontwikkeling
 gekomen. De wijze, waarop men in Drenthe de heidegronden ontgint, verdient de
 1390 aandacht van den reiziger. Men zaait dennenboomenzaad; de den overheert de heide, na
 twintig jaren hakt men de dennenboomen om en verkoopt het hout. Het land, verrijkt
 door de vergane plantendeelen van dit kunstmatige bosch, is nu bereid voor de ploeg.
 Ja zelfs de heidevelden worden door de hand des menschen aangetast, niet geheel aan
 zich zelve overgelaten. Men verbrandt ze; de aarde, door de assche bevrucht, schiet
 1395 jonge scheuten uit, waarvan is schapen grazen. De landbouwkundige nijverheid
 vergenoegt zich niet alleen met de planten te verbranden, zij verbrandt den bodem
 zelve of liever de opperste turflaag, die de hooge veenen bedekt. Daartoe moet men
 eerst den grond uitdroogen. In de maand October gaat een arbeider, dien men
 veenhakker of bouwer noemt, over de onbebouwde veenen, de voeten in groote klompen
 1400 gestoken, de beenen in stroo gewikkeld om zich tegen het water te hoeden; hij scheurt
 den natten grond open en tapt er door middel van sleuven het water uit. Dit werk is
 moeilijk. Valt de vorst in en wordt de bovenlaag hard, dan moet men den arbeid
 staken; is er echter geen strenge winter dan werkt de arbeider van half October tot
 Mei in het veen. Dan blijft dit doorgesnedene veen den volgenden zomer braak liggen,
 1405 daar de invloed der lucht noodig is om het tot een stand van vruchtbaarheid te
 brengen. In het tweede jaar scheurt men op nieuw de aarde open, en, heeft men eene
 drooge lente, dan is de turf geschikt om verbrand te worden. Daartoe wacht men eenen
 zonnigen en een dag met weinig wind af; de voordeeligste wind hiertoe is die, welke
 uit het oosten waait. De werkman, voorzien van een ijzeren korfje met vuur, loopt
 1410 over het veen; hij werpt brandende kolen tegen den wind in. Zijn dagwerk begint ten
 negen ure 's morgens en eindigt nog al vroeg, daar in de maanden Mei en Junij de
 oostewind gewoonlijk vóór den avond ophoudt. Zelden is het veen droog genoeg, zoo dat
 het niet, ten minste gedeeltelijk, gedurende den nacht uitdooft. Des anderen daags
 gaat de werkman weer aan den arbeid, om het vuur te verdelen en te verspreiden. Zijne
 1415 bezigheid vereischt veel inspanning en eene bekwame hand. Hij moet zorg dragen, dat
 het vuur niet te diep in het veen ingrijpt: dat zou veel asch gaven zonder enig nut
 voor den plantengroei op te leveren; want inderdaad is het niet de asch, maar de
 kool, die vruchtbaarheid aanbrengt. Verder loopt bij altijd gevaar, het veen in brand
 te steken. Men is er over ontzet, wanneer men ziet hoe de Hollander met vuur en met
 1420 water den broozen grond aantast, die onder zijne voeten wankelt. De brandende
 oppervlakte van den turf verspreidt een akeligen damp in de lucht; een besmette wolk
 verdonkert den hemel. Deze wolken, door den wind voortgestuwd, ontrusten in de maand
 Mei en Junij de steden van Holland. De dikke dampen, waarmee de Drentsche boer den
 dampkring in zijne provincie bezwangert, drijven zelfs de zee over en bereiken de
 1425 kusten van Groot-Brittanie. Wanneer de wind van rigting verandert dan keert de wolk,
 die op weg naar Engeland was, naar het strand van Nederland terug, waaraan zij de
 lastige schatting betaalt van zijne eigene nijverheid. Dikwijls zijn er klagten

gerezen over een gebruik, dat de zon verduistert en de aarde met rook bedekt; maar de bewoners van Drenthe vinden er zoo veel voordeel bij, dat zij om niets ter wereld er afstand van zouden willen doen.

1430 De bijzonderheden van deze verbranding der bovenveenlaag verdienen wel wat nader opgehaald te worden; het lot van den werkman, daarmede bezig, meer algemeen bekend te worden: wij kunnen daartoe niet beter doen dan den heer Venema tot gids te nemen, in zijn net boekske: *De hooge veenen en het verbranden*, verleden jaar bij den heer Kruseman, te Haarlem, in de reeks werkjes over den landbouw, uitgekomen.

1435 **[-11-, 8 augustus 1856, afbranding in Drenthe]**

Wij zullen thans meer bepaaldelijk, naar aanleiding van den in ons vorig nommer vermelden schrijver, stilstaan bij de afbranding van de bovenlaag der veenen in Drenthe.

1440 Dat branden geschiedt in Westerwolde van het begin van Mei tot den 21 Junij; aan de Dedemsvaart van het laatst van Mei tot half Junij. In de eerstgenoemde veenstreek houdt men den langsten dag voor de grens, waarvoor de bewoner der moerasveenen het begin van Julij aanneemt. Te vroeg is dit alleen voor de opbrengst niet goed, als het
1445 tusschen het branden en het zaaijen regent, daar alsdan de vruchtbaarheid der kool vermindert; bij het te laat branden, kan men het gevaar niet ontgaan, dat de boekweit niet voldoende rijp wordt.

Zoo men keuze had, men zou zeker in het laatst van Mei gaan branden.

Het is zeker, dat men spaltert, lokke of heideveen veel vroeger kan branden, dan mos- of graauwveen, en het is daaraan alleen te wijten, dat de Westerwoldsche rook in ons
1450 land de lucht eer besmet dan de damp en de smook van graauwe Munstersche moerasveenen.

Verder heeft de ouderdom van het veen, die naar het getal vruchten, welke het reeds heeft afgeworpen, berekend wordt, eenen belangrijken invloed op den tijd van het branden. Het jongere veen wordt eerder gebrand dan het oudere. Dit is wel te
1455 begrijpen, als men bedenkt, dat het nieuwste veen nog bultig is, door de stukken zode, die het bevat, terwijl die op ouderen reeds verteerd zijn, en dat uit dien hoofde de lucht het eerste vroeger kan uitdroogen dan het laatste. Overigens ligt het jongste veen hooger dan het andere, dat door het herhaald branden reeds meer is verhoogd, en dus later droog wordt dan het eerste.

1460 Het doel van het veenbranden moet men zich echter wel voor oogen stellen: niet toch de asch geeft vruchtbaarheid aan het veen, maar wel de kool, die er wordt gevormd. Grisebach zegt wel, als hij over het veenbranden spreekt, dat asch de dong is, waardoor de planten zich voeden; maar dit is zeer verkeerd; want de ondervinding heeft geleerd, dat de boekweit schraal blijft op plaatsen waar veel asch is. De kool
1465 integendeel heeft, zoo als bekend is, de eigenschap, om gassen op te slorpen, en het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat er zekerlijk ammonium in wordt opgezogen, waardoor het gebrande veen zijne vruchtbaarheid verkrijgt. Daar de kool nu des te meer voedzame gassen opslorpt, hoe langer hij aan de inwerking van de lucht is blootgesteld, zoo mag hierin wel de reden liggen, waarom men niet minder zaaikoren
1470 kan volstaan bij een vroeg dan bij een laat branden; altijd onder de voorwaarde, dat na het branden er regen invalt, waardoor de vruchtbaarheid der kool belangrijk afneemt.

Bij het veenbranden moet daarom worden gezorgd, dat het vuur niet diep het veen verteert; dit geeft veel asch, welke nutteloos, voor het gewas is. Het veen moet niet
1475 zoo droog zijn als door zomerhitte kan worden veroorzaakt, want brandt men te diep, dan vermindert natuurlijk het aantal boekweit-oogsten. "Wanneer men het volgende jaar, zonder vooraf het vuur in het veen te strooijen, zaait, is daarvan een minder gewas dan na branding het gevolg. Zijn de zoden te vochtig dan gelukt het branden in het geheel niet; zijn zij een drietal duimen naar binnen goed droog en dieper nog
1480 iets vochtig, wat men bij het doorbreken ligt ontdekt, dan zijn zij voor het branden zeer geschikt. Daar bij het branden dikwijls het veen zoo diep gedroogd is, dat er veenbrand is te vreezen, mag daarin wel de reden liggen, waarom bij een edict van 1799, het moerbranden in Oost-Friesland slechts tot het einde van Mei geoorloofd is. Bij nadeelig weder mag echter aldaar, na gevraagde en bekomene toestemming, dat
1485 branden later geschieden.

Is het veen door eene aanhoudende droogte in eene soort van turf veranderd, dan wordt er dikwijls meer veen gebrand dan bij gunstig weder, daar zelfs dan het al te vochtige veen in een toestand komt, welke het voor de boekweit-cultuur alle geschiktheid geeft.

1490 Het is echter raadzaam, om 's nachts de wacht te houden, want alhoewel 's avonds, als de wind zich neêrlegt geen gevaar te vreezen is, des nachts kan de wind zich

1495 verheffen en het veen in eene vuurzee veranderen. Het geval doet zich echter slechts zelden voor, dat er reeds dan ware veenbranden ontslaan, die in Augustus soms op eene zoo geheimzinnige wijze op zoo vele plaatsen over de heide kronkelen, hier en daar tot diep naar beneden doordringen en later nog onder de oppervlakte smeulende voortkruipen.

Voor de verspreiding en het overbrengen van het vuur over den akker, gebruikte men vroeger oude ijzeren koekepannen, die echter tegenwoordig door brandijzeren 1500 vuurkorven zijn vervangen, waardoor de vuurverspreiding gelijkmatiger en het branden sneller verricht wordt. Pan en korf zijn van zeer langen steel voorzien. Het vuur wordt daar, waar de zoden het felst branden, weggenomen en de veenbrander werpt de stukken brandende zode, als hij eene pan heeft telkens tegen den wind op, waar de zoden nog nie, of zeer zwak branden; maar in eene korf die aan alle zijden de 1505 toestrooming van lucht toelaat, brandt het veen beter dan in de pan, en brengt men hem in eene schuddende beweging, dan wordt het vuur fijn verdeeld door de zoden gestrooid en de geheele oppervlakte meer gelijkmatig in brand gezet.

Het veenbranden vordert het snelst bij een oostewind, als de hemel helder is: bij andere winden wordt het de ook wel begonnen, doch slechts als de lucht geen regen doet vreezen. Bij oostewind begint men omstreeks 9 ure 's morgens en men eindigt 1510 vroeg, omdat die wind in Mei en Junij in den regel 's avonds liggen gaat en zich eerst weder des morgens ten 9 ure verheft, bij weste- en zuid westewinden, die meer het geheele etmaal door eene gelijke sterkte hebben, kan men later eindigen, en heeft het niet sterk gedauwd, 't, wat echter bij die winden wel te vreezen is, dan kan men wel vroeger aanvagen.

1515 Het veenbranden wordt altijd onder den wind begonnen en men brandt tegen den wind op, wat noodzakelijk is, daar de rook anders den veenbrander zou doen stikken. Het vuur wordt tegelijk op verscheidene aan elkander liggende akkers gebragt; onder den wind verspreidt het vuur zich, als hij eenigzins fel waait, belangrijk, en men kan dan wel annemen, dat men bij iederen overgang de akkers vijf of zes el vooruit schrijdt. Hoc 1520 minder fel het waait en hoe minder droog het veen is, hoe digter het vuur moet worden gestrooid, hoe minder ver het geworpen moet worden. Bij windstilte is, zoo als wel te begrijpen is, het branden niet doenlijk, omdat het vuur zich dan niet verspreidt. In het algemeen vordert het branden nog al eenige geoefendheid en vrij wat overleg.

Het veenbranden is een verschrikkelijke arbeid. In damp en smook gehuld, druipnat van 1525 zweet, dat door de hitte en de inspanning der spieren uit de poriën, wordt gedreven; zwart van stof, veelal met eene harde korst grof roggebrood in den mond, om de speekselklieren voor opdroogen te bewaren, brengt de veenbrander den dag op het eentoonige veen, ver verwijderd van menschelijke woningen, door; en het mag zonderling zijn, maar de lust tot de verschillende soorten van arbeid geeft er de 1530 verklaring van; er zijn arbeiders, die dat werk, vooral als het branden voorspoedig gaat, met veel genoegen verrigten.

Mij dunkt echter, dat er dan, midden in den rook, nog heldere beelden van eene gelukkige toekomst voor den geest van den arbeider voorbijgaan, dat hij bij dat eentoonige en moeitevolle werk droomt van eenen goeden oogst, en van den rijkdom, die 1535 uit dien rook voor hem zal optreden, van de smakelijke pannekoeken, gebakken in het spek van de varkens, welke hij met de boekweit zal mesten, die hij met zijne arbeidzame vrouw en gezonde kinderen zal eten van den oogst der akkers, dien hij brandt. Die zoo stoffelijke beelden zweven, dunkt mij, zijnen geest voorbij, om hem eene gelukkige toekomst voor te spiegelen, die hem kracht en lust en moed geven, om 1540 het veenbranden eenen genoeglijken arbeid te noemen.

Zelden is het veen zoo droog, dat gedurende den nacht het vuur niet gedeeltelijk uitbluscht. De morgen roept den veenbrander steeds weder in het veld, om het vuur te verspreiden en te verdelen, en zoo brengt hij een gedeelte van het voorjaar, van den 1545 schoonsten tijd zijns levens in den rook door. Daar de veenen, zelfs in dezelfde streek, niet even schielijk droogen, wat niet alleen van de soort van veen, van de afwatering, maar ook van zijnen ouderdom afhangt. Zoo duurt de tijd van branden veel langer, dan den stedeling, en hem, die vreemd aan den veenarbeid, de genoegens van het buitenleven wil smaken, lief is.

In de zuidelijke streken, waar de lucht hare doorzigtigheid verliest, en de blaauwe 1550 graauwe rookkleur aanneemt, die de zon tot eene matte roodachtige schijf vormt, droomt men van den rook der bergen, wier kruinen onzichtbaar zijn geworden, en als een bewoner der moeren die streken bezoekt en de rook van de veenen meer dan honderd uren ver de lucht een somber aanzien ziet geven, dan denkt hij met genoegen aan zijne sneeuw witte boekweit-bloempjes, en als hij den bewoner dier streken van de veenen van 1555 het noorden en van het veenbranden verhaalt, en hem in de lucht de teekens daarvan aanwijst, dan schudt deze ongeloovig het hoofd en spreekt van den rook zijner bergen. Zoo moeijelijk laat de mensch oude sprookjes en vooroordeelen los, dat zelfs in ons

land het doen van waarnemingen noodig werd geoordeeld, om bepaaldelijk de oorzaak van den rook, die de lucht in Mei en Junij verduistert, aan te wijzen.

1560 Is het vuur uit de boekweitakkers, dan wordt er met het zaaijen niet te lang gewacht. In Westerwolde is de gewone zaaitijd van half Mei tot den langsten dag; in Oost-Friesland van de vierde week in Mei tot het einde van de tweede week in Junij; laat het weder echter geen vroeger zaaijen toe, dan geschiedt dit zelfs tot het laatst van Junij, somtijds tot in de tweede week van Julij. In andere Oost-Friesche veenstreken
1565 wordt de 10 Julij voor de uiterste grens gehouden, die het zaaijen niet overschrijden mag. Is het najaarsweder zeer gunstig, dan kan een laat zaaijen nog een tamelijken oogst geven; in den regel is het echter alleen bij noodzaak raadzaam, daar ongunstig herfstweder slechts een gedeelte der korrels doet rijpen, en het droogen bij den dikwijls invallenden October-regen moeilijk worden ca de korrels alsdan ligt
1570 afvallen.

Vroeg gezaaide boekweit heeft dit boven late vooruit, dat de korrel zwaarder wordt, wanneer namelijk het jonge gewas de vorst ontkomt, terwijl er minder afval is bij den oogst van half' volwassene korrels. Wel is het vroege gewas eerder aan nachtvorsten blootgesteld dan het late, daar deze nog tot aan het midden van Junij voorkomen, maar
1575 later zeldzamer worden. Dikwijls tast echter de vorst, even grillig als het vuur, dat bij heidebrand hier vernielt en daar spaart, slechts een deel der planten aan, zonder andere te schaden.

Veelal worden de zoo door den vorst gedooide planten vervangen door andere, die na regen van korrels groeijen, welke door de droogte niet hebben kunnen ontkiemen en in den grond zijn blijven liggen. Hoewel zij later te voorschijn komen, verheffen zij zich spoedig, en bij den oogst is het zaad even rijp. Vervriest echter alles, dan kan men bij een vroeg zaaijen nog weder zaad in den akker strooijen, waartoe geen nieuw branden noodig is. Zoo evenwel niet het éérste, maareen later gewas door de vorst wordt gedood, dan is de boekweit met onkruid vermengd, waarop de vorst geen
1585 verstorenden invloed uitoefent; men moet dan, voor dat men ten tweede male zaait, den akker eggen om het onkruid weg te nemen, of men is genoodzaakt nog eens te branden, wat een beter gewas geeft, maar ook het getal oogsten met één vermindert.

Bij den eersten opslag schijnt het zonderling, dat de boekweit, even al 3 alle andere gekweekte gewassen, op de veenen eerder door vorst worden aangedaan, dan op zand-, leem-of kleigronden. Verschillende oorzaken zijn daarvoor wel opgenoemd, maar de ware
1590 oorzaak, die aan de slechte warmtegeleiding van het veen moet worden toegeschreven, is veelal voorbijgezien.

Bij heldere nachten stralen de lucht, de grond en de planten, die daarop groeijen, warmte uit. Geleidt in de grond gemakkelijk de warmte, dan wordt de uitgestraalde warmte vergoed en aangevuld door den grond zelve en de luchtlaag, digt aan den grond, en de grond zelve behouden daardoor meer warmte, naar mate de grond deze des te beter geleidt. Het veen heeft echter daags door zijn slecht geleidend vermogen weinig warmte opgenomen, die dan nog niet diep is doorgedrongen, en wat het aan de oppervlakte afgeeft, wordt moeilijk door de zich daaronder bevindende lagen naar de
1600 oppervlakte gezonden, en zoo de uitstraling de oppervlakte van den grond beneden het vriespunt afkoelt geeft de benedenveengrond zoo veel niet terug dat de onderste luchtlagen zich boven het vriespunt kunnen verheffen. Daar zandgrond, leem en klei betere geleiders zijn, bevrozen de daarop gekweekte vruchten gevolgelijk minder spoedt dan op veen. Men heeft wel proeven genomen, om door het branden der hooge
1605 veenen andere gewassen dan boekweit te teelen, zoo als koolzaad, haver, rogge, enz. maar het werk beloont in den regel den arbeid niet.

[-12-, 9 augustus 1856, veenkoloniën]

Het de vuur en het verbouwen van koren neemt slechts de bovenste korst van het veen in beslag: later staat het den bezitter vrij, den eigenlijken turfader te openen; is
1610 deze uitgeput, dan vindt hij weder bouwgrond. Men kan zich moeilijk voorstellen, welken rijkdom de veenen van Drenthe in zich bevatten. Alleen in dén aanleg van kanalen ligt de grondslag van de turfonginningen. Daar echter tot dusverre de kanalen ontbreken, maken de hooge veenen in het grootste gedeelte van dat district
1615 nog slechts een onmetelijk dood kapitaal uit. Wij zijn evenwel van Assen naar Meppel gevaren over een kanaal, dat reeds leven heeft verspreid in deze stille velden. Elken dag ontbloomt zich de massa turf en komen daaruit nieuwe bouwgronden te voorschijn. De zeden der werklieden, die in de veenen arbeiden, komen in eenige opzigten met die van de mijnwerkers overeen. Men beschuldigt hen, van dwaasselijk hun gewonnen geld te
1620 verspillen. Dit gebrek aan voorzorg strijdt te veel met den algemeenen aard der Hollanders, dan dat we er niet den grond van zouden opsporen. De geest van spaarzaamheid, welke den grondtrek van het Bataafsche karakter uitmaakt, is men

gewoonlijk aan den invloed der vrouw, en aan de plaats, welke zij in het huishouden bekleedt, verschuldigd. Hier, integendeel, deelt de vrouw in den arbeid van den man en in zijne leefwijze; zij verliest in de veenen eenige van de teedere hoedanigheden harer kunne. Arbeidende als de man, houdt zij op de «zorg» te zijn, welke aan den huisselijken haard waakt.

1625 Er bestond eertijds in Drenthe, even als in andere plaatsen van de Vereenigde Provinciën, een barbaarsch gebruik, wij meenen het zoogenaamde messentrekken. Men zag bijna geene dorpsfeesten, waar men geene gekwetsten, dikwijls zelfs dooden, te betreuren had. De helden dezer bloedige spelen waren zelfs trotsch op hunne heldestukken. De sporen, welke deze gewelddadigheden op het gelaat achterlieten, wel verre van afgrijzen in te boezemen, waren in het oog der jonge meisjes eereteekenen! Deze sneden trokken de opmerkzaamheid van het schoone geslacht, dat in de liefhebbers

1630 dezer moorddadige spelen eene hoedanigheid onderscheidde, die de niet of weinig beschaafde vrouwen boven alles vereeren: den moed. De verzachting der zeden heeft gelukkig dit onmenschelijk gebruik uitgeroeid. De procureur-generaal van Assen deed mij met zeer veel juistheid opmerken, dat eene correctionele gevangenisstraf en eene gematigde boete er magtig toe hadden bijgedragen, om dit misbruik te keer te gaan, dewijl men daardoor de poëzij vernietigde, die in de meerdere sterkte gelegen was. Er bestaan echter eenige dorpen, waar, ondanks de wetten, dit oud gebruik nog in kracht is. Eén pogcher lag bij het binnenkomen in een herberg zijn geopend mes op tafel; een ander hing het voor den ingang van de herberg: dat mes was zoo veel als eene uitdaging; hij die het bij toeval of met voorbedachten rade aanraakte, stelde zich

1640 bloot, met een bloedig gelaat heen te gaan. Drenthe vereenigt zich, ten minste op de grenzen, met Overijssel, door zeden, heide- en turf. Ik zal mij nopens de geschiedenis van de veenen dezer laatste provincie bij de kolonien der Dedemsvaart bepalen.

Op een' schoonen dag in Augustus was ik des morgens Zwolle vertrokken met een uitmuntend landhuishoudkundige, lid van de Tweede Kamer, den heer Sloet tot Oldhuis. Wij gingen door heerlijke wegen met beuken, berken en Kanadasche populieren omzoomd, waarvan men hier het hout gebruikt, om klompen te maken. Een kapitaal van vele

1650 millioenen guldens groeide dus langs den weg en spreidde er schaduw en frischheid over uit. Langs den kant van den weg zagen wij ook kreupelbosschen van eikenboomen, welke om de negen jaren worden afgehakt en wier schors tot het leerlooijen dient. De aanplant en het onderhoud van dat geoogste levert werk voor een groot aantal personen op. De landhuishoudkunde is dan eerst groot, wanneer zij het gevoel voor het nuttige niet de poëzij in de natuur verbindt. Wie in Holland reist moet altijd verwachten dat hij weiden zien zal. In de grazige weiden van Overijssel verheft zich eene boomgroep, waaromheen de koeijen komen uitrusten en zich in de schaduw, gedurende de hitte van den dag, te nedervleijen. Zoo lang deze boomen nog jong zijn, worden zij door rasterwerk tegen den knaauwenden tand der dieren beschermd. Deze zorg jegens de dieren is treffend en duidt eene goedhartige bevolking aan. Langzamerhand maakten de weiden plaats voor de steppen. Te midden dezer verschroeide heidevelden rustte het oog van tijd tot tijd op eene natuurlijke prairie zoo als men die in Texas ontmoet; zelfs de Overijsselsche heiden blijven niet rustig onder de hand van den Hollander. Men haalt er heideplanten uit om te stoken en keijen om de wegen vaster te maken. Hoe verwonderd was ik, graszoden (plagen) te zien, welke tot voedsel voor den huisselijken haard dienden. Deze strooken droog gras of liever wortels, waarvan men met het bloote oog het teedere weefsel met eene aardkorst, vermengd kan zien, worden

1660 tegen één gulden de vracht medegenomen, op wagens, welke ze naar de stad brengen. Men gebruikt die vooral om brood te bakken. De Overijsselsche boeren gebruiken zelfs enkele lagen mos en verflenst gras in plaats van riet, om hunne woningen te dekken. Niets gaat er verloren; maar welk onderscheid tusschen deze ruwe landhuishoudkunde en den rijkdom, dien de zorgvuldige kweeking onder ons oog zal zien ten toon spreiden! Eindelijk verscheen de Dedemsvaart; zij is hier meer en niets minder dan een kanaal. De schepper van dat kanaal, de heer van Dedem, is voor eenige jaren gestorven, arm, treurig, miskend door de onregtvaardigheid der menschen. Hij woonde in stilte de geboorte eener nieuwe landbouwkundige wereld bij, waartoe hij den weg had geopend.

1670 Zijn lot is dat van allen, die iets nieuws invoeren. Gelukkig, dat er nog een hart was, om hem te waarderen, eene hand, om de zijne te drukken, en zoo zette hij zich fier, hoezeer terneergeslagen aan den haard zijner weinige vrienden neder. Werkelijk is de Dedemsvaart een nuttig, uitmuntend werk, helaas! niet voor den ondernemer, maar voor de naburige kolonien, die thans uit eene woestijn verzezen zijn. De vaart heeft het vervoer van den turf, van de mest en van de voortbrengselen van landelijke nijverheid, bevorderd.

1675 Te Hoogezand en Sappemeer kan men oude kolonien zien, door de mannen der 17de eeuw gesticht. Avereest, eene opkomende kolonie, is het werk van mannen uit onzen tijd.

1680

1685

1690 Voor eenige jaren toonde men nog den eenigen boom, die eertijds in deze oude
 heidevelden had gestaan; het was zoo ik meen, een berk. Deze boom is verdwenen, maar
 rijke weiden met golvend groen, boomgaarden, nieuwe aanplantingen, rijzen als door
 betoovering uit den grond op. Van alle kanten worden landerijen aangelegd. De natuur,
 een weelderige pop, ontdoet zich dagelijks meer van hare onbebouwde schel en toont
 1695 hoogmoedig een gelaat vol frischheid, dat zij der kunst te danken heeft. De
 levensader van dezen landelijken voorspoed is de Dedemsvaart en met dit hoofdkanaal
 ontlasten en daarmede vereenigt zich, naar mate der ontginningen, eene menigte andere
 kleine kanalen, die in de veenen uitloopen. Het water verlevendigt alles in zijnen
 loop. Langs de oevers komen groenende weiden uit den ouden heidegrond op, kudden
 worden er gefokt, woningen verheffen zich. De kanalen teekenen de ontwikkeling van
 1700 deze welvaart af, even als, in de eerste vorming van het menschelijke ligchaam, de
 bloedvaten de natuurlijke ontwikkeling der zintuigen afschetsen. Wij bezochten eene
 hoeve, waarbij drie honderd bunders bebouwd land behooren, en waarin negentig koeijen
 en veertig varkens een rustig leven leiden. De koe- en paardenstallen, de
 gereedschappen, alles toonde den rijkdom van den landman aan. Wanneer men bedenkt,
 1705 dat al die pracht eerst van gisteren dagteekent, erkent men met aandoening, wat
 menschelijke nijverheid vermag. Vóór twintig of vijf en twintig jaren zag men in de
 kolonien enkele geiten, thans wisselen er hoeven en woningen, elkander af. De huizen
 zien er sierlijk en net uit.
 De eerste kolonisten woonden in weinig anders dan hollen, in den grond gegraven; de
 1710 groeven zijn weldra door hutten, de hutten door lieve steenen huisjes vervangen. Er
 is niets overgebleven van die eerste onderaardsche verblijven, waarin de
 tegenwoordige bewoners der kolonie vóór een vierde eeuw hunne ellende, maar ook hunne
 verwachting in bescherming bragten; er bestaan nog slechts weinige hutten,
 1715 herinneringsteekenen van den tweeden staat van zaken, en de huizen rijzen van alle
 kanten met eene verbazend netheid op. Het geslacht der vroegere groefbewoners, maakt
 plaats voor eene steeds aanwassende, nijvere, welbehuisde en goed gekleede bevolking.
 In deze kolonie is men getuige van een altijd werkzamen cursus van
 staathuishoudkunde; de verdeeling van den arbeid en van, den handel is er echter nog
 1720 niet ver gevorderd. Dezelfde winkel verkoopt van alles; eene modemaakster slaat,
 behalve vrouwenhoeden, ook pendules, kruidenierswaren, granen en stoven in. Bij de
 ontwikkeling van het stoffelijk welzijn, voegt zich in Holland ook altijd de
 zedelijke ontwikkeling. Er zijn vier scholen in de kolonie. Een land dat ontgint,
 eene jeugd die onderwezen wordt, ziedaar eene overeenkomst van zaken, die troostend
 1725 is. Er bestaat geen grootscher, geen zedelijker schouwspel, dan dat van den mensch,
 die door den arbeid den bodem, hem door de natuur gegeven, uitbreidt. Wanneer men nu
 bedenkt, dat alleen de turf dit alles bewerkstelligd heeft, dan rijst de vraag op:
 waarom de bewoners van de oude wereld zich in de woestijnen van Amerika verplaatsen
 en waarom zij de velden van Drenthe of Overijssel niet komen herscheppen. De eerste
 1730 kolonisten die aan de oevers van de Dedemsvaart, dit Californië der veenen, zijn
 komen uitdelven, waren meestal vreemdelingen; er waren Duitsers, Polen en Grieken
 onder, maar het land oefent op deze uitheemsche elementen eene zeer snelle
 gelijkmakende kracht uit, en Avereest is heden ten dage eene degelijke Hollandsche
 kolonie.
 De uitdelving der veenen, welke men hier als den grondslag van den rijkdom in
 1735 nijverheid en landbouw mag beschouwen, heeft geheele provinciën geschapen; zij heeft
 aan de behoeftige klassen werk verschaft en doet dit nog altijd; zij heeft zwervende
 arbeiders in landeigenaars veranderd. Eenige staathuishoudkundigen verlangen thans,
 dat men de veenen van de accijsregten en de verschillende belastingen, welke er op
 1740 drukken, ontheffe. Het zou een middel zijn, om eene nieuwe veerkracht te geven aan
 een werk, dat, men moet het altoos bekennen, niet is verlamd door de schatting, welke
 zij aan de regering moet brengen. Men heeft gezien wat Nederland aan den turf
 verschuldigd is; met den blik op deze feiten op het gebied van landhuiskunde en
 zedelijkheid, zou men zich genoopt voelen met Vondel uit te roepen:
 1745 Gelukkig is het land,
 Waar 't kind zijn moer verbrandt!

Personen

A. Esquiros.....	1
Walter Scott.....	1
Salvater Rosa.....	3
Hollandsche turfschipper, van Bergen.....	8
Plinius.....	12
Tacitus.....	12
Blauptot ten Cate, lid der Tweede Kamer.....	17

de Sitter.....	17
J. A. Hooites en J. V. van der Werff.....	18
Grisebach.....	23
lid van de Tweede Kamer, den heer Sloet tot Oldhuis.....	26

Plaatsnamen

eindelooze vlakten van Drenthe en Overijssel.....	2
Jonkermeer.....	4
Schoonebeek.....	4
Wateringen.....	5
het bosch van Drieschigt.....	9
nabij Giethoorn.....	11
Dollart.....	12
Reinderland.....	12
Tusschen Valthe en Emmen, in Drenthe.....	12
Wehe, een gering dorpje.....	15
Hoogezand en Sappemeer.....	15
het Duivelsmeer.....	15
in de Burger-Compagnie.....	17
Martenshoek, Kalkwijk, Foxhol, Wolfsbarge, Nieuwe- of Groote Compagnie.....	19
Kleinemeer, gedeelten van de Borger- en Trips-Compagnie en de buurten Achterdiep en Jagerswijk.....	19
Westerwoldsche rook.....	23
graauwe Munstersche moerasveenen.....	23